

51. C. Brac de la Perrière, *Les employées de maison musulmanes au service des Européens pendant la guerre d'Algérie*, διατρήσι 3ου κύκλου, Paris VII, 1985.
52. E. Claverie - P. Lamoignon, ό.π. J. Gomes Fátela, «Le sang et la rue: l'espace du crime au Portugal (1926-1946)», διατρήσι 3ου κύκλου, Paris VII, 1984.
53. J. Guillaus-Maury, *Recherches sur le crime passionnel à Paris au XIXe siècle*, διατρήσι 3ου κύκλου, Paris VII, 1984, υπό έκδοσιν στις εκδόσεις O. Orban.
54. D. Dessertine, *Divorcer à Lyon sous la Révolution et l'Empire*, PUL, Αύγ. 1981.
55. B. Schnapper, «La séparation de corps de 1837 à 1914, essai de sociologie juridique», *Revue historique* IV-V (1978).
55. Διέρεση μέσα από διαδοχικές εφημερίδες (στην *Peuple* και στην *Opinion des femmes*) το 1849.
56. G. Fraisse, «Droit naturel et question de l'origine dans la pensée féministe du XIXe siècle», στο *Stratégies des femmes*, Tierce, Παρίσι 1984, σ. 375-390.
57. I. Illich, *Le genre vernaculaire*, Seuil, Παρίσι 1983.
58. G. Fraisse, «Historiographie critique de l'histoire du féminisme en France», M. Perrot (επιμ.), ό.π., σ. 189-204.
- L. Klejman - F. Rochefort, «Féminisme, histoire, mémoire», *Pénélope* 12, σ. 129-138.
- M. Riot-Sarcey, «Mémoire et oubli», *Pénélope* 12, σ. 139-168.

ΤΖΟΥΝΤΙΘ Μ. ΜΠΕΝΕΤ

Φεμινισμός και ιστορία¹

Το 1405, η Κριστίν ντε Πιζάν*, ιταλίδα ουμανίστρια που πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της στη Γαλλία, βάλθηκε να αντικρούσει τη μισογυνική φιλοσοφία της εποχής της. Γράφοντας *Το Βιβλίο της Πόλης των Κυριών*, που στη δυτική παράδοση θεωρείται πλέον το πρώτο σημαντικό έργο φεμινιστικής πολεμικής, η ντε Πιζάν σφράγισε στην ιστορία. Περιγράφει μια πόλη όπου κατοικούν οι μεγάλες γυναίκες του παρελθόντος – η βασίλισσα Εσθήρ που έσωσε τους Εβραίους, οι Σαβίβες που εδραίωσαν την ειρήνη ανάμεσα στους Ρωμαίους και τους γείτονές τους, η Κλοτίλδη που έφερε τον χριστιανισμό στους Φράγκους, και βέβαια η Παρθένος Μαρία και διάφορες άγιες. Πραγματευόμενη τα επτεύγματα τέτοιων διακεκριμένων γυναικών, η ντε Πιζάν χρησιμοποιήσε την ιστορία για να καταδείξει ότι οι μισογynes της εποχής της είχαν άδικο όταν καυτηρίαζαν τα υποτιθέμενα εγγενή κακά και τις αδυναμίες του γυναικείου φύλου. Ταυτόχρονα χρησιμοποιούσε αυτές τις παραδειγματικές μορφές για να παρακινήσει τις σύγχρονές της να επιδείξουν μεγαλύτερη αρετή και περισσότερο δημοφιλότητα. Κλείνει το βιβλίο της με την παράινεση προς όλες τις γυναίκες: «Κυρίες μου, δείτε πώς οι άντρες αυτοί σας κατηγορούν για τόσα ελαττώματα στα πάντα.

* Christine de Pisan (1364-): προδρομική μορφή του γαλλικού φεμινισμού. Σε διάστημα έξι ετών (1399-1405) εξέδωσε δεκαπέντε έργα, σε στίχο και πρόζα, και η φήμη της ξηπέρασε τα σύνορα της Γαλλίας. Από το ογκώδες αυτό έργο ξεχωρίζουν δύο φεμινιστικά κείμενά της: *La Cité des Dames* και *Le Livre des Trois Vertus* (Το βιβλίο των τριών αρετών). Βλ. Maïté Albistur – Daniel Arnogathe, *Histoire du féminisme français*, τόμος 1: *Du moyen âge à nos jours*, Des femmes, Παρίσι 1977, σ. 72-93 (Σ.τ.Μ.).

Αποδείξτε ότι ψεύδονται επιδεικνύοντας την αρετή σας, και διαμεύστε τις επιθέσεις τους με την καλή συμπεριφορά σας [...]».

Στα χέρια της ντε Πιζάν, λοιπόν, η ιστορία γίνεται φεμινιστικό εργαλείο: χρησιμοποιήσε την ιστορία για να υμνηθεί τα επιτεύγματα των γυναικών του παρελθόντος, για να αντικρούσει τις κατηγορίες του μισογυνισμού και για να παρακινήσει τις σύγχρονες της να επιτύχουν υψηλότερους στόχους².

Σήμερα, ίσως καιμά δεν θα ανέτρεχε στην ντε Πιζάν ως παράδειγμα ιδεώδους σύνδεσης φεμινισμού και ιστορίας: το βιβλίο της είναι υπερβολικά πολιτικό, οι πηγές της υπερβολικά μυθικές, τα παραδείγματά της γέρονον υπερβολικά στην πλευρά των διακεκριμένων γυναικών. Αλλά η ντε Πιζάν εισήγαγε για πρώτη φορά τη συνήθεια φεμινισμού και ιστορίας, παράδοση που έκτοτε συνεχίστηκε. Στους επόμενους αιώνες, ορισμένες από τις μεγαλύτερες φεμινίστριές μας εμπνεύστηκαν από την ιστορία και ανέτρεξαν σε αυτήν (όπως η Ελίζαμπεθ Κέινρι Στάντον* και η Σιμόν ντε Μποβουάρ), και ορισμένες από τις μεγαλύτερες ιστορικούς μας υποκινήθηκαν, τουλάχιστον εν μέρει, από το φεμινισμό (όπως η Κάθριν Μακόλι, η Αϊλίν Πάουερ και η Μέρι Μπέρντ). Τις τελευταίες δύο δεκαετίες η σχέση φεμινισμού και ιστορίας είναι ισχυρότερη παρά ποτέ, ενώ ο νεοσύστατος τομέας της ιστορίας των γυναικών παρέχει ένα νέο βήμα για τη φεμινιστική διερεύνηση του παρελθόντος. Ωστόσο, η θέση του φεμινισμού στην ιστορία παραμένει αβέβαιη κι αυτό γιατί ακόμη και στον τομέα της ιστορίας των γυναικών, ο φεμινισμός εδράζεται σε αστάθι και ασθρά θεμέλια.

Στο κείμενο αυτό θα εξετάσω τη σημαντικότερη κατά τη γνώμη μου πρόκληση για την ιστορία των γυναικών καθώς εισέρχεται στη δεκαετία του 1990: την τάση να υιοθετούμε όλο και λιγότερο ρητές φεμινιστικές οπτικές στις επιστημονικές μας εργασίες. Θα διερευνήσω τα δεδο-

* Elizabeth Cady Stanton (1815-1902): από τις πρωτεργάτριες του αμερικανικού γυναικείου κινήματος τον δέκατο ένατο αιώνα. Μαζί με τη Λουκρετία Μοτ πήραν την πρωτοβουλία για τη διοργάνωση της πρώτης Συνδιάσκεψης για τα Δικαιώματα των Γυναικών, που έγινε στη μικρή πόλη Σενέκα Φολς, στην πολιτεία της Νέας Υόρκης, στις 19 και 20 Ιουλίου 1848. Στη συνδιάσκεψη διαβάστηκε η «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και Αιτημάτων» και εγκρίθηκαν δώδεκα ψηφίσματα: το δωδέκατο διεκδικούσε το δικαίωμα στην ψήφο για τις γυναίκες (Σ.τ.Μ.).

μένα που αποδεικνύουν αυτήν την τάση, θα εξετάσω ορισμένα από τα αναλυτικά πλαίσια που είναι σήμερα δημοφιλή στην ιστορία των γυναικών, και θα προτείνω ορισμένες λύσεις για την ανανέωση αυτής της ιστορίας. Το κείμενο αυτό επικεντρώνεται στην κατάσταση της ιστορίας των γυναικών όπως ασκείται στις ΗΠΑ, και αναγκαστικά αντανακλά τις προσωπικές μου εμπειρίες και γνώσεις. Ως φεμινίστρια μεταωνίστρια που σπούδασε στον Καναδά, ταξιδεύω τακτικά στην Αγγλία για ερευνητικούς λόγους, αλλά εργάζομαι σε αμερικανικό πανεπιστήμιο. Από ορισμένες απόψεις, η κατάσταση της ιστορίας των γυναικών στις ΗΠΑ είναι μοναδική. Ο βαθμός θεσμικοποίησης του πεδίου που έχει επιτευχθεί στις ΗΠΑ δεν μπορεί να συγκριθεί, από όσο γνωρίζω, με την κατάσταση σε άλλες χώρες, και λογικά δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι άλλες περιοχές ή κράτη θα ακολουθήσουν απλώς την αμερικανική πρακτική με κάπως βραδύτερο ρυθμό. Το πεδίο της ιστορίας των γυναικών, όπως ασκείται στις ΗΠΑ, διακρίνεται επίσης για τους πιο χαλαρούς δεσμούς του με το σοσιαλισμό από ό,τι, για παράδειγμα, στην Αγγλία και στη Λατινική Αμερική. Όταν αφορά όμως άλλα χαρακτηριστικά του, πιστεύω ότι το αμερικανικό παράδειγμα περικλείει χρήσιμα διδάγματα για όλες μας, καθώς δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι απειλές που δεχεται ο φεμινισμός εντός της ιστορίας των γυναικών δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά την αμερικανική εμπειρία³.

Τα τελευταία είκοσι χρόνια η ιστορία των γυναικών έχει γίνει πεδίο έντονων ερευνητικών, συγγραφικών και διδακτικών δραστηριοτήτων στις ΗΠΑ. Τα αποτελέσματα είναι εντυπωσιακά. Τώρα έχουμε πλέον επιστημονικό διδακτικό προσωπικό στην ιστορία των γυναικών (σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, ακόμη και καθηγητικές έδρες), προπτυχιακά αλλά και μεταπτυχιακά μαθήματα στην ιστορία των γυναικών, διάφορα προγράμματα σπουδών που οδηγούν σε μεταπτυχιακά διπλώματα ή/και διδακτορικά πτυχία στην ιστορία των γυναικών, βραβεία για άρθρα και βιβλία για την ιστορία των γυναικών, και τελευταία δύο νέα περιοδικά που ειδικεύονται στο γνωστικό αυτό αντικείμενο⁴. Αν αναλογιστούμε τον αργό γενικά ρυθμό αλλαγών στους ακαδημαϊκούς χώρους, τα επιτεύγματα αυτά είναι εντυπωσιακά, και επιβεβαιώνουν

όχι μόνο τη σημασία που αποδίδουν οι φεμινίστριες στους εκπαιδευτικούς θεμούς ως φορείς αλλαγής, αλλά και τη σχετική ευελιξία και ελαστική προσαρμογή των αμερικανικού πανεπιστημιακού συστήματος. Ευτυχώς ή δυστυχώς, η ιστορία των γυναικών στις ΗΠΑ έχει οριστεί τόσο ώστε να αποτελέσει πλέον συμβατικό ιστορικό πεδίο.

Παρά τις θεματικές θεματικές προσόδους της τελευταίας εικοσαετίας, ωστόσο, η πιο επίμαχη όψη της ιστορίας των γυναικών στις ΗΠΑ είναι η διφορούμενη θέση της μέσα στο ευρύτερο γνωστικό πεδίο της ιστορίας. Παρότι η διδασκαλία της ιστορίας των γυναικών έχει πλέον θεμοθετηθεί σε πολλά πανεπιστημιακά τμήματα, πολύ συχνά το τμήμα για την κατάκτηση αυτή υπήρξε η απομόνωση και ο διαχωρισμός. Αυτή η «γκετοποίηση» επέτρεψε στην ιστορία των γυναικών να δημιουργήσει μια χωριστή αλλά όχι ισότιμη «νησίδα» μεταξύ των επαγγελματιών ιστορικών. Όταν, για παράδειγμα, οι υπεύθυνοι επαγγελματικού προσανατολισμού συμβουλευουν τις φοιτήτριες και τους φοιτητές, ενίοτε αγνοούν ή υποβαθμίζουν τις δυνατότητες που προσφέρει η ιστορία των γυναικών χαρακτηρίζοντας την «ελαφρά ιστορία», ή τη συνιστούν μόνο σε φοιτήτριες. Στις καθημερινές αποφάσεις και δραστηριότητες των πανεπιστημιακών τμημάτων, ένας πολύ μεγάλος αριθμός ιστορικών των γυναικών απομονώνονται, αγνοούνται ή υφίστανται συγκαλυμμένα τη χλεύη των συναδέλφων τους. Όταν πρόκειται να προσληφθεί διδακτικό προσωπικό, οι ιστορικοί των γυναικών αντιμετωπίζονται ως υπερβολικά εξειδικευμένες και συνεπώς ανίκανες να αναλάβουν θέσεις στους γεωγραφικούς και χρονολογικούς τομείς τους. Αλλά το πιο απροσχημάτιστο από όλα τα προβλήματα είναι το γεγονός ότι τόσο η διδασκαλία όσο και η συγγραφή της ιστορίας των γυναικών δεν έχουν επηρεάσει ουσιαστικά άλλους ιστορικούς. Τα ζητήματα που αφορούν τις γυναίκες ή το φύλο ελάχιστα ανακύπτουν σε όσα προγράμματα στα ουδών δεν αφορούν ρητά αυτά τα θέματα: παρά τις τροποποιήσεις που έχουν γίνει στα συγκεκριμένα εγχειρίδια και παρά το διδακτικό υλικό που έχει σχεδιαστεί ειδικά για το σκοπό αυτόν, τα γενικά προγράμματα διδασκαλίας του δυτικού πολιτισμού και της αμερικανικής ιστορίας, για παράδειγμα, παραμένουν ουσιαστικά αναλλοίωτα. Στις ανακοινώσεις, τα άρθρα και τα βιβλία ιστορικών που ειδικεύονται σε

άλλους τομείς της ιστορίας σπάνια υπεισέρχεται η παράμετρος των γυναικών ή του φύλου⁵.

Τα προβλήματα αυτά είναι οπωσδήποτε σοβαρά: περιορίζουν την ανάπτυξη των ιστορικών γνώσεων και φθείρουν την επαγγελματική ζωή όσων ασχολούνται με την ιστορία των γυναικών. Ωστόσο είναι αναμενόμενα. Οι περισσότεροι/ές ιστορικοί δεν είναι σταδοί του φεμινισμού, και είτε ως μη φεμινιστές/ίστριες είτε ως αντιφεμινιστές/ίστριες, ελάχιστα είναι εκείνοι που θα υποδεχθούν με ενθουσιασμό μια προσέγγιση της ιστορίας η οποία υιοθετεί κριτική στάση απέναντι στο επάγγελμά τους και επιζητεί να το μετασχηματίσει, όπως άλλωστε ελάχιστα είναι εκείνοι που θα προσυπογράψουν μια πολιτική που αμφισβητεί τις θεμελιώδεις παραδοχές της ιδιωτικής ζωής τους. Αλλά τα προβλήματα αυτά δεν μπορούν να αναβέσουν τις πολύ πραγματικές προσόδους που έχει επιτύχει η ιστορία των γυναικών την τελευταία εικοσαετία. Και παρόλο που εξακολουθούν να υπάρχουν πολλά συγκαλυμμένα και σιωπηρά εμπόδια, έχει παρόμοιο η εποχή που έπρεπε να αγωνιστούμε ενάντια στην ανοιχτή εχθρότητα των αμερικανικών ακαδημαϊκών θεσμών. Μολονότι μπορεί να μη συμφωνήσουμε εάν η ιστορία των γυναικών αποτελεί ή όχι «καταξινωμένο» ιστορικό πεδίο, κανείς και καμιά δεν μπορεί πλέον να αμφισβητήσει ότι έχει εγκαθιδρυθεί ως αναπόσπαστο τμήμα του ιστορικού επαγγέλματος στις ΗΠΑ⁶.

Η μεγαλύτερη άλλωστε πρόκληση που αντιμετωπίζει η ιστορία των γυναικών είναι ίσως οι αργητικές επιπτώσεις της ίδιας της θεματικής αποδοχής της, οι οποίες ευθύνονται για την αργή και συνεχώς ατονούν ονδση της από το φεμινισμό. Η ιστορία των γυναικών (που ορίζεται ως ιστορική εργασία για τις γυναίκες) και η φεμινιστική ιστορία (που ορίζεται ως ιστορική εργασία που διαποτίζεται από τη μέριμνα για την παρελθούσα και παρούσα κατάσταση των γυναικών) δεν ταυτίζονται βέβαια. Η ιστορία του φεμινισμού στις ΗΠΑ του Ουίλιαμ Ο'Νιλ, για παράδειγμα, συνέβαλε αναμφισβήτητα στην ιστορία των γυναικών. Ωστόσο ο συγγραφέας δηλώνει απερίφραστα ότι δεν είχε κανένα προσωπικό ενδιαφέρον να γράψει φεμινιστική ιστορία: «Απέφυγα το ζήτημα του εάν οι γυναίκες θα έπρεπε ή όχι να αποκτίσουν πλήρη ισονομία με τους άντρες», λέει, διακηρύσσοντας ότι «εφόσον δεν γνωρίζουμε τι θα σήμαινε η γνησία ισότητα στην πράξη, δεν είναι εύκολο να εκτιμή-

σουμε εάν είναι επιθυμητή ή όχι»⁷. Εντούτοις οι δεσμοί ανάμεσα στην ιστορία των γυναικών και τη φεμινιστική ιστορία υπήρξαν ανέκαθεν ισχυροί· η θεομοθέτηση της ιστορίας των γυναικών την τελευταία εικοσαετία σφείλνει πολλά στις πιέσεις του φεμινισμού, και το πεδίο της ιστορίας των γυναικών εξακολουθεί να προσελκύει τη μεγάλη πλειονότητα των φεμινιστικών ιστορικών ερευνών.

Βαθμιαία, ωστόσο, η δύναμη του φεμινισμού στο χώρο της ιστορίας των γυναικών μοιάζει να φθίνει. Καθώς το πεδίο έχει καθιερωθεί θεμιτό, πολλές ιστορικοί των γυναικών ενδίδουν στις πιέσεις να παράγουν κλά, πολλές αρεστές στους μη φεμινιστές συναδέλφους τους – μελέτες που αποφεύγουν να θέσουν δύσκολα φεμινιστικά ερωτήματα και που μοιάζουν περισσότερο «αντικειμενικές» παρά «πολιτικές». Ένα από τα σημαντικότερα αυτών της τάσης απομάκρυνσης από το φεμινισμό είναι η ίδια η γλώσσα που χρησιμοποιούσαμε άλλοτε και αυτή που χρησιμοποιούμε τώρα. Στα πρώτα βήματά της, όταν η ιστορία των γυναικών απερίσπαστο περιθωριακή ενασχόληση στις ΗΠΑ, οι «μητέρες» του κλάδου λούσε περιθωριακή ενασχόληση στην πατριαρχία και στην καταπίεση αναφέρονταν ανοιχτά και συχνά στην πατριαρχία και στην καταπίεση των γυναικών. Το 1975 η Γκέρντα Λέφνερ έγραφε χωρίς περιστροφές:

«Κατά το μεγαλύτερο μέρος των ιστορικών χρόνων, η γυναίκα καταπίεζεται όχι μέσω της ανταγωνιστικής σεξουαλικότητας της – δηλαδή μέσω της ανάγκης της κοινωνίας να αναθέτει το μεγαλύτερο διάστημα της ενήλικης ζωής της γυναίκας στα καθήκοντα της τεκνοποίησης και της ανατροφής των παιδιών – αλλά μέσω της υποβάθμισης τέτοιων δραστηριοτήτων εκ μέρους των αντρών καθώς συγκροτούν την οργανωμένη κοινωνία. Οι γυναίκες καταπιέζονται επίσης μέσω της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, όπως εκδηλώνεται στο βιασμό των γυναικών των πτηνμένων από τους νικητές, στο βιασμό των γυναικών των κατώτερων τάξεων από τα αφεντικά, στις χλιαριές οργανωμένης πορνείας και στη συνεχή πίεση που ασκείται στις ανύπαντρες γυναίκες να ακολουθήσουν ως κύρια καριέρα την προσφορά υπηρεσιών εντός του γάμου και της οικογένειας. Οι γυναίκες ως ομάδα καταπιέζονται επειδή τους αρνούνται την ισότητα με τους άντρες πρόβαση σε εκπαιδευτικές ευκαιρίες και, τέλος, επειδή τους αρνούνται – επί μεγαλύτερο διά-

στημα από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ομάδα – την πολιτική εκπροσώπηση και τη συμμετοχή στην εξουσία της διακυβέρνησης»⁸.

Καθώς η ιστορία των γυναικών εδραιώνεται όλο και περισσότερο στον ακαδημαϊκό χώρο (και συνεπώς αυξάνεται η εξάρτησή της από την έγκριση του ακαδημαϊκού κατεστημένου), τα παραδείγματα με τέτοια απεριόριστη διατύπωση λιγοστεύουν. Η «καταπίεση των γυναικών», που προϋποθέτει ένα ενεργό αντρικό υποκείμενο, έχει αντικατασταθεί από την πιο ουδέτερη έκφραση «υποτέλεια των γυναικών» (ακόμη και από την πιο ουδέτερη προτίμιά τη δεύτερη τώρα) ή ακόμη περισσότερο από την ασαφή «ανισότητα των φύλων» (φράση που δεν διασαφηνίζει καν ποιο φύλο αδικείται από αυτή την ανισότητα)⁹. Και εφόσον το να επιπλοκώσει κανείς το ενδιαφέρον του στα συστήματα μέσω των οποίων ασκείται η καταπίεση των γυναικών εκλαμβάνεται ως ενοχλητικό και δυσάρεστο κατηγορώ εναντίον των αντρών, ο όρος *πατριαρχία* έχει σχεδόν εκλείψει από τα περισσότερα κείμενα ιστορίας των γυναικών. Πρόσφατα μάλιστα μου είχαν πει ότι δεν μπορούσα να χρησιμοποιήσω αυτή τη λέξη στον τίτλο μιας συλλογής άρθρων για τις γυναίκες στον Μεσαίωνα γιατί μπορούσε να θεωρηθεί προσβλητική από ορισμένους αναγνώστες.

Καθώς αλλάζει το κέντρο βάρους της γλώσσας μας, αλλάζει και το κέντρο βάρους του τρόπου που σκεπτόμαστε. Ορισμένες από τις καλύτερες ιστορικούς των γυναικών που διαθέτουμε εξακολουθούν να δημοσιεύουν δριφτικές φεμινιστικές αναλύσεις, αλλά σε πολλά από τα έργα που δημοσιεύονται στον τομέα της ιστορίας των γυναικών λείπει ένα ρητό φεμινιστικό περιεχόμενο. Στον δικό μου τομέα υπάγχει μια αναπυροσμένη αγορά για βιβλία που πραγματεύονται τις γυναίκες κατά τον Μεσαίωνα, πολλά όμως από αυτά είναι κυρίως περιγραφικά – κείμενα βίων αγίων γυναικών, εκδόσεις κειμένων γυναικών της εποχής, βιογραφίες αγίων γυναικών, βασίλισσών και ηρωίδων, ιστορίες μεμονωμένων γυναικείων μονών ή μοναχικών ταγμάτων¹⁰. Οι συγγραφείς αυτών των έργων πράγματι παρέχουν εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες για τις γυναίκες στον Μεσαίωνα, αλλά ταυτόχρονα αποφεύγουν να θέσουν δύσκολα ερωτήματα όσον αφορά το συσχετισμό των δυνάμεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα στη μεσαιωνική κοινωνία¹¹. Ακόμη και η αξιολογίαση ερμηνευτική προσέγγιση της Κάρολαιν Μπάνιουμ, στο

βιβλίο της *Ιερές εορτές και ιερές ηγορίες: Η θρησκευτική σημασία της τροφής για τις γυναίκες του Μεσαίωνα*, σπανίως αναφέρεται άμεσα στην κατάσταση των γυναικών στους κόλπους της μεσαιωνικής Εκκλησίας¹². Αφενός, η κατάσταση αυτή θεωρείται αυτονόητη αφετέρου, σχεδόν υποκοιτίζεται καθώς ούτε αναλύεται ούτε επικρίνεται. Και όπως γνωρίζουμε από τις πρώτες απόπειρές μας να διερευνήσουμε την ιστορία των γυναικών, ό,τι αποσιωπάται αμέσως υποκοιτίζεται, και ό,τι υποκοιτίζεται αγρά ή γρήγορα λησμονιέται.

Για την ακρίβεια, ορισμένες ιστορικοί των γυναικών δεν αποφεύγουν απλώς τις δύσκολες ερωτήσεις, τις αναλύσεις και τα συμπέρασματα που προϋποθέτει η φεμινιστική ιστορία: ενίοτε αποφεύγουν ανοιχτά αποσιωπώντας «στιγμά» φεμινισμού. Στο φολιάδιο όπου αναγγέλλεται η επικείμενη έκδοση του περιοδικού *Journal of Women's History* (*Περιοδικό για την Ιστορία των Γυναικών*), δεν υπάσχει καμιά αναφορά σε φεμινιστικές επιρροές στην ιστορία των γυναικών αντίθετα δηλώνεται ρητά ότι το περιοδικό «δεν υιοθετεί καμιά συγκεκριμένη ιδεολογική [...] προσέγγιση»¹³. Η δήλωση αυτή είναι πραγματικά εκπληκτική όταν προέρχεται από περιοδικό που απευθύνεται σε ιστορικούς των γυναικών αλλά ακόμη περισσότερο εκπλήσσει το γεγονός ότι η δήλωση αυτή δεν έχει προκαλέσει μέχρι στιγμής κανένα δημόσιο σχόλιο ή επικρίση.

Καθώς η ιστορία των γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες γίνεται όλο και λιγότερο φεμινιστική και φαινομενικά περισσότερο «αντικειμενική», πέφτει και αυτή θύμα της κακοδαιμονίας που σήμερα πλήττει γενικότερα την ιστορία: έχει χάσει το όποιο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό διέθετε κάποτε¹⁴. Βέβαια, οι αμερικανοί εκδότες εξακολουθούν να θέλουν να περιλάβουν βιβλία γύρω από την ιστορία των γυναικών στους καταλόγους τους, αλλά η αγορά περιορίζεται, νομίζω, στον επαγγελματικό και σπουδαστικό κόσμο. Σήμερα η ιστορία έχει πάψει να προσελκύει το ενδιαφέρον τόσο των στρατευμένων φεμινιστριών όσο και των φεμινιστριών επιστημόνων άλλων κλάδων. Από τη σκοπιά της φεμινιστικής δράσης εκτός ακαδημαϊκού χώρου, η ιστορία των γυναικών δεν έχει ασκήσει ουσιαστικά σχεδόν καμιά επιρροή. Οι αμερικανίδες φεμινίστριες αγωνίστηκαν για να περιληφθεί η ιστορία των γυναικών στα προγράμματα σπουδών στις δεκαετίες του 1960 και του 1970,

αλλά το επιστημονικό έργο που γεννήθηκε από την πρώτη αυτή είσοδο στην πανεπιστημιακή κοινότητα έχει σε μεγάλο βαθμό αγνοηθεί από την ευρύτερη φεμινιστική κοινότητα. Το πιο εντυπωσιακό δείγμα αυτής της τάσης απομόνωσης σε «γυάλινο πύργο» ήταν πάντα για μένα το έργο της Τζούντι Λικάγο, η οποία συνεργάστηκε με διάφορες ειδικούς για να δημιουργήσουν «Το δείπνο», μια έκθεση αφιερωμένη στις μεγάλες γυναίκες του παρελθόντος, όπου κάθε γυναίκα είχε τη θέση της σε ένα δείπνο προς τιμήν της. Στο βιβλίο όπου περιγράφει το έργο της, η Λικάγο αναφέρει λεπτομερώς πώς αναζήτησε πεπειραμένες κεντήτρες, κεραμίστριες και καλλιτέχνιδες διαφόρων ειδών. Ωστόσο, όταν χρειάστηκε πληροφορίες για τις γυναίκες που τιμούνταν στην έκθεση, σχημάτισε μια ομάδα με επικεφαλής κάποια ζωγράφο, η οποία «χωρίς ερευνητική πείρα και με ελάχιστα επιστημονικά εφόδια» πήγε στη βιβλιοθήκη να βρει βιβλία για γυναίκες!¹⁵

Ακόμη σοβαρότερο, και σποδοίποτε πιο απηυχτικό, είναι το γεγονός ότι οι συγγραφείς φεμινιστικής θεωρίας στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν ανατρέχουν πλέον ιδιαίτερα στα πορίσματα της ιστορίας των γυναικών. Για παράδειγμα, η πρόσφατη συλλογή άρθρων της Σάβλοτ Μπαντς, *Πάθος και πολιτική*, πραγματεύεται ζητήματα τα οποία έχουν επεξεργαστεί σε βάθος φεμινίστριες ιστορικοί – όπως η σχέση μεταξύ φύλου και τάξης, οι προκλήσεις που θέτει η ηγεσία του φεμινιστικού κινήματος, η ανάγκη για την αποποινικοποίηση της πορνείας. Αλλά η Μπαντς μοιάζει να αγνοεί παντελώς τις σχετικές ιστορικές μελέτες ο τρόπος με τον οποίο αναλύει τα ζητήματα αυτά έχει σταθερή αναφορά το παρόν¹⁶. Για τις περισσότερες γυναίκες που είναι στρατευμένες στο φεμινιστικό κίνημα, η ιστορία μοιάζει να μην τις αφορά, να μην παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον για τον αγώνα τους. Εν μέρει, το χάσμα αυτό αντανακλά μια γενικότερη διαίρεση ανάμεσα στο ευρύτερο κοινό και τους ακαδημαϊκούς, ανάμεσα στον μέσο αναγνώστη και τους επαγγελματίες ιστορικούς: τις σπάνιες φορές που οι μαχητικές φεμινίστριες στρέφονται στην ιστορία, συνήθως αναζητούν ιστορίες για (ριζοσπάστριες κατά προτίμηση) διακεκριμένες γυναίκες, οι οποίες ελάχιστα ενδιαφέρον παρουσιάζουν για τις περισσότερες ερευνήτριες¹⁷. Εν μέρει, ωστόσο, η διάσταση αυτή αντανακλά επίσης τον αυξανόμενο διαχωρισμό ανάμεσα στο περιεχόμενο, κατά το μεγαλύτερο μέρος του,

της ιστορίας των γυναικών και τα σημεινά προβλήματα του σύγχρονου φεμινισμού.

Από τη σκοπιά των φεμινιστριών επιστημόνων εντός του ακαδημαϊκού χώρου, η ιστορία των γυναικών έχει επίσης χάσει μεγάλο μέρος της επιρροής της. Τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης των φεμινιστικών σπουδών, η ιστορία των γυναικών βρισκόταν στο προσκήνιο – έθετε ζητήματα προς διερεύνηση, συνέβαλλε στη φεμινιστική θεωρία και συγκροτούσε τα πρώτα πανεπιστημιακά μαθήματα για γυναίκες. Την τελευταία δεκαετία, η ιστορία έχει χάσει αυτόν τον ηγετικό ρόλο, παραχωρώντας τη θέση της κυρίως στις νέες προσεγγίσεις που διαμόρφωσε η φεμινιστική λογοτεχνική κριτική¹⁸. Ενώ η φεμινιστική επιστήμη έχει πάρει μεγάλη ώθηση από τη φεμινιστική λογοτεχνική κριτική και δικαίως εμπλουτίζεται από πολλές κατευθύνσεις, η υπονόμευση της επιρροής της ιστορίας είναι εντυπωσιακή και (από τη δική μου σκοπιά) λυπηρή¹⁹. Αυτή η υποχώρηση της επιρροής της ιστορίας στις φεμινιστικές σπουδές μπορεί να αποτέλει σήματμα γενικότερων ακαδημαϊκών σιγμών (όπου το εκκρεμές μοιάζει να απομακρύνεται από την ιστορία και να κινείται προς τις λογοτεχνικές σπουδές), αλλά είναι μια τάση που πιθανώς επιδυνάμειται, σε αυτή τη συγκεκριμένη περίπτωση, από την αυξανόμενη αποπολιτικοποίηση της ιστορίας των γυναικών.

Η πραγματικά δυσχερής θέση στην οποία βρίσκεται η ιστορία των γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν οφείλεται λοιπόν στην αμφίθυμη υποδοχή του πεδίου από τα περισσότερα πανεπιστημιακά τμήματα ιστορίας (παρότι υπάρχουν δυστυχώς ακόμη πολλά περιθώρια βελτίωσης), αλλά πηγάζει από τα προβλήματα στους δικούς της κόλπους. Θεμελιώδης πλέον πρόκληση για τις ιστορικούς των γυναικών είναι να ανακτήσουμε το ηθικό μας όραμα, την πολιτική εγρήγορσή μας, τη φεμινιστική αγανάκτησή μας. Δεν θέλω να πω ότι η ιστορία των γυναικών θα έπρεπε να γίνει το φτωχό και περιέργα πολιτικοποιημένο αποπαιδί της ιστορίας γενικά, διότι όλη η ιστορία, βέβαια, είναι πολιτική²⁰. Αλλά, ορισμένα από τα καλύτερα αμερικανικά έργα στην ιστορία των γυναικών εξακολουθούν να φέρουν την έντονη και αδιαμφισβήτητη σφραγίδα του φεμινισμού ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν το πρόσφατο βιβλίο της Λίντα Ικρόντον, *Ηρώδες της ζωής τους*, ή το *Οδίνες αγάπης, οδίνες θλίψης* της Τζάκλιν Τζούνονς²¹. Τα έργα αυτά

αποτελούν όμως όλο και περισσότερο εξαιρέσεις – σημαντικές και αξιόλογες εξαιρέσεις, αναμφισβήτητες, αλλά πάντα εξαιρέσεις σε ένα πεδίο όπου ο μεγάλος όγκος των δημοσιευμένων πορισμάτων της έρευνας ανήκει όλο και περισσότερο στην «ιστορία των γυναικών» παρά στη «φεμινιστική ιστορία». Και με αυτό δεν θέλω να υπαινιχθώ πως οι περισσότερες ιστορικοί των γυναικών δεν είναι φεμινίστριες (ή, χειρότερα ακόμη, ότι δεν ανταποκρίνονται στα προσωπικά μου κριτήρια φεμινισμού). Αντίθετα, πιστεύω ότι ο φεμινισμός μας έχει απομακρυνθεί από ευρύτερα ζητήματα (όπως η οικονομική και νομική ισότητα, η σωματική υγεία, η κατάργηση της βίας) και έχει επαναπροσανατολιστεί (πιο βολικά) στον εσωτερικό, ακαδημαϊκό φεμινισμό: στόχος μας είναι να εντάξουμε τις εμπειρίες των γυναικών στην καθιερωμένη ιστορία, να προσάβουμε περισσότερες γυναίκες στο διδακτικό προσωπικό, να δημιουργήσουμε προγράμματα σπουδών που εξυπηρετούν τις ανάγκες των φοιτητριών και όχι μόνο των φοιτητών, και να βελτιώσουμε τη θέση των γυναικών στους πανεπιστημιακούς μας χώρους. Πρόκειται για ουσιώδη, και μάλιστα αποφασιστικής σημασίας ζητήματα, και δικαίως απορροφούν την προσοχή και την ενέργεια πολλών φεμινιστριών επιστημόνων. Αλλά δεν αρκούν. Ως φεμινίστριες επιστήμονες πρέπει να έχουμε δύο προτεραιότητες: πρώτον, να εξαλείψουμε τις πολύμορφες και βαθιά εδραιωμένες μισογυνικές παραδόσεις του ακαδημαϊκού χώρου· δεύτερον, να συμβάλουμε –μέσω της προνοηματικής θέσης που έχουμε ως μορφωμένα άτομα, ερευνήτριες, διδάσκουσες– στην κατανοήση (και συνεπώς στην πλήρη εξάλειψη) της καταπίεσης των γυναικών.

Καθώς πλησιάζουμε στη δεκαετία του 1990, η ιστορία των γυναικών στις ΗΠΑ μοιάζει να ακολουθεί τρεις κύριες κατευθύνσεις. Οι ιστορικοί μέλονται από διάφορες σκοπιές τη διαπολιτική φυλής, τάξης και φύλου, διερευνούν τις σημασίες του φύλου, και εργάζονται για να εντάξουν την ιστορία των γυναικών στην καθιερωμένη ιστοριογραφία. Οι προστάθειες αυτές δεν επιτελούνται σε στεγανούς χώρους, αλλά επικαλύπτονται και αλληλοσυμπληρώνονται. Από κοινού εμπλουτίζουν και διεκδικούν την ιστορία των γυναικών, αλλά δεν μπορούν ωστόσο από μόνες τους να αναζωπυρώσουν την επιρροή του φεμινισμού μέσα στο πεδίο. Θα επι-

χειρήσω να παρουσιάσω συνοπτικά ορισμένες από τις δυνατότητες αλλά και τα προβλήματα που περιέχει κάθε προσέγγιση.

Η απόπειρα να επιτευχθεί μια πιο σφαιρική προσέγγιση μέσα από τη μέλετη όχι απλώς των γυναικών αλλά της «διαπλοκής φύλης, τάξης και φύλου» έχει πολλά σαφή πλεονεκτήματα. Τοποθετώντας τη φύλη και την τάξη σε ίση θέση με το φύλο, μπορούμε να ενοσωματώσουμε στη φεμινιστική επιστήμη τα πικρά διδάγματα της φεμινιστικής πολιτικής πράξης (η οποία στη δεκαετία του 1970 στηρίχθηκε εν πολλοίς, αλλά όχι αποκλειστικά, στις ανάγκες των λευκών γυναικών των μεσαίων στρωμάτων). Με το να αντιμετωπίζουμε το φύλο ως έναν από πολλούς παράγοντες, μπορούμε να προσεγγίσουμε καλύτερα τις πραγματικές εμπειρίες των γυναικών, των οποίων οι ταυτότητες δεν διαμορφώνονται μόνο από το φύλο. Με το να εστιάζουμε στη *διαπλοκή* διαφόρων παραγόντων, μπορούμε να μελετήσουμε τις διασυνδέσεις μεταξύ συστημάτων καταπίεσης που συχνότατα αντιμετωπίζονται ως χωριστά και ανεξάρτητα. Και με την ανοιχτή συνεργασία ανάμεσα στις ιστορικούς των γυναικών και στους πιο φυσικούς συμμάχους τους μέσα στο επάγγελμα (όπως είναι οι μελετητές και οι μελετήτριες της εργατικής ιστορίας και της αφροαμερικανικής ιστορίας), μπορούμε να κάνουμε ένα βήμα προς τη διάλυση του γκέτο της ιστορίας των γυναικών αν πείσουμε τουλάχιστον ορισμένους από αυτούς να περιλάβουν στον προβληματισμό τους την παράμετρο του φύλου.

Είναι σαφές ότι η έννοια της διαπλοκής φύλης, τάξης και φύλου έχει εμπλουτιστεί και εμβαθύνει την ιστορία των γυναικών, αλλά παράλληλα μας φέρνει αντιμέτωπες με ορισμένα προβλήματα: κι αυτό γιατί είναι ταυτόχρονα περιττά περιοριστική και δύναμει ιεραρχική. Η «διαπλοκή φύλης, τάξης και φύλου» γρήγορα αναγορεύτηκε σε πολιτικά ορθή προσέγγιση αλλά, για να είμαι ειλικρινής, συχνά έχω την εντύπωση ότι πρόκειται περί πολιτικά ορθού συμβιβασμού που εξυπηρετεί τα συμφέροντα των ισχυροτέρων ενώ αποκλείει τους πιο σιωπηρούς. Έχοντας προσλάβει μεταφυσικές σχέδον ιδιότητες, η επίκληση της φύλης, της τάξης και του φύλου δίνει την εντύπωση ότι οι τρεις αυτοί παράγοντες ευθύνονται για τα πάντα – και αυτό κάθε άλλο παρά αληθείς. Τι γίνεται με την εθνότητα (κάτι που συχνά προστίθεται ψευδοστά στο τέλος, σαν τέταρτη κατηγορία); Τι γίνεται με τους σεξουαλικούς προσανατολισμούς

(κάτι που σχεδόν επίτονα αγνοείται); Τι γίνεται με την οικογενειακή κατάσταση; Και ούτε καθεξής. Η φύλη, η τάξη και το φύλο είναι τρεις σημαντικοί παράγοντες των οποίων τη διαπλοκή πρέπει να μελετήσουμε, αλλά αν τους χρησιμοποιούμε σαν να ήταν οι μοναδικοί τρεις *παράγοντες*, δεν θα αργήσουμε να οδηγηθούμε σε αδιέξοδο²².

Πρέπει επίσης να αναγνωρίσουμε ότι οι μέλετες που αναλύουν το τρίπτυχο φύλη, τάξη και φύλο, παρότι ιδανικά ενθαρρύνουν θεωρίες δυναμικής αλληλεπίδρασης, συχνά πόρρω απέχουν από αυτόν το στόχο. Για όσες φεμινίστριες ιστορικούς θέλουν να ενθαρρύνουν τους μελετητές και τις μελετήτριες της μαρξιστικής ιστορίας και της αφροαμερικανικής ιστορίας να αρχίζουν να σκέπτονται τον παράγοντα γυναικές, η «διαπλοκή φύλης, τάξης και φύλου» μοιάζει να αποτρέπει το προφανές εργαλείο. Στην πράξη όμως, οι μη φεμινιστές/ίστριες ιστορικοί συχνά χρησιμοποιούν αυτό το εργαλείο με απαράδεκτους τρόπους: αφού αναφερθούν στη φύλη, την τάξη και το φύλο, στη συνέχεια αφήνουν το φύλο στον πάτο της ιεραρχίας. Και αν χρησιμοποιηθεί με ιεραρχικό τρόπο, η «διαπλοκή φύλης, τάξης και φύλου» γίνεται άλλη μια κακή εκδοχή των παλαιών πολιτικών αγώνων. Σε ένα πρόσφατο φόρου με θέμα «Φύλο, τάξη και πολιτισμός» στη μέλετη της εργατικής ιστορίας, οι εορταστικές εκδηλώσεις έκλεισαν με έναν (άντρα) εκπρόσωπο της εργατικής ιστορίας να προσπαθεί να πείσει τους παρισταμένους να αναγνωρίσουν ότι το φύλο δεν έχει την ίδια χρησιμότητα ως αναλυτική κατηγορία με την τάξη (σε αυτή την περίπτωση, η φύλη έμεινε επιταχυνσά.¹)²³. Στα χέρια τέτοιων επιστημόνων, η μηχανιστική επίκληση του τρίπτυχου «φύλη, τάξη, φύλο» γίνεται ένα πολιτικά ορθό καμουφλάζ για βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις. Ένα από τα μεγάλα πλεονεκτήματα του να συνυπολογίζεις τη φύλη, την τάξη και το φύλο είναι ότι χτίζεις γέφυρες μεταξύ διαφορετικών πεδίων, αλλά αν οι γέφυρες αυτές επιτρέπουν στους συναδέλφους μας να εντάξουν μεν τις γυναικές αλλά σε υποδεέστερη θέση, πρόκειται για γέφυρες που πρέπει να χτιστούν πολύ προσεκτικά²⁴.

Άλλες ιστορικοί των γυναικών συγκεντρώνουν την προσοχή τους ιδιαίτερα στη μέλετη του φύλου αυτού καθ'αυτού, εννοώντας με τον όρο «gender» τις όψεις εκείνες στις σχέσεις μεταξύ γυναικών και αντρών που προκαλούνται κοινωνικά. Ο όρος «sex» υποδηλώνει τις βιολογικές

διαφορές μεταξύ γυναικών και αντρών· το «gender» παραπέμπει στις διαφορές που δημιουργούνται από τις κοινωνίες.²⁵ Η ανάλυση βάσει του gender έχει συνεπώς το πλεονέκτημα ότι εντάσσει τόσο τις γυναίκες όσο και τους άντρες στη μελέτη οποιουδήποτε θέματος. Αντί να αντιμετωπίζουμε τις γυναίκες ως χωριστό, ιδιαίτερο θέμα –αντί δηλαδή να ρωτάμε πάντοτε έμμεσα «Δε τι διέφεραν οι ζωές των γυναικών από τον (αντρικό) κανόνα;»– μπορούμε να επιχειρήσουμε, εστιάζοντας στο φύλο, να κατανοήσουμε τις κοινωνικές κατασκευές τόσο της θηλυκότητας όσο και του ανδρισμού.

Αλλά σήμερα πλέον η έννοια του φύλου έχει επεκταθεί ακόμη περισσότερο. Πρόσφατα η Τζούντ Σκοτ υποστήριξε ότι στις έρευνές μας πρέπει να περάσουμε από τα αίτια της κοινωνικής κατασκευής του φύλου στα νοήματα του φύλου, και να εξετάσουμε ιδιαίτερα τη χρήση του ως μεταφοράς για πολλές ανθρώπινες σχέσεις και δραστηριότητες. Με το επιχείρημα ότι το κοινωνικό φύλο είναι «προσταχτικός τρόπος νοηματοδότησης της εξουσίας», η Σκοτ χρησιμοποιεί αυτήν την έννοια για να εισαγάγει τις γυναίκες (ή, στην πραγματικότητα, το φύλο) σε πατροπαράδοτα αντρικούς τομείς της ιστορίας. Επειδή, για παράδειγμα, οι γυναίκες σπάνια ασκούσαν πολιτική εξουσία στις δυτικές κοινωνίες, η πολιτική ιστορία έχει παραμείνει εν πολλοίς ανεπηρέαστη από την ιστορία των γυναικών· ωστόσο, υποστηρίζει η Σκοτ, το φύλο ήταν παρόν στην πολιτική (στην επιχειρηματολογία της και στους λόγους της), ακόμη και όταν οι γυναίκες απουσίαζαν. Συνεπώς, η ανάλυση των νοημάτων του φύλου διευρύνει εξαιρετικά το πεδίο των φαινομένων ιστορικών. Δεν είμαστε πλέον αναγκασμένες να εξετάζουμε απλώς τις γυναίκες και τα πεδία των δραστηριοτήτων τους· δεν είμαστε πλέον αναγκασμένες να εξετάζουμε απλώς την κοινωνική κατασκευή της θηλυκότητας και του ανδρισμού· μπορούμε τώρα να στρέψουμε το βλέμμα μας παντού –ακόμη και σε καταξιωμένα θέματα της ιστοριογραφικής παράδοσης, όπως η πολιτική, ο λόγος των διανοουμένων και τα οικονομικά– για να εντοπίσουμε το κοινωνικό φύλο ως «προσταχτικό τρόπο νοηματοδότησης της εξουσίας».²⁶

Η ιστορική μελέτη του φύλου παρουσιάζει ορισμένα πολύ συγκεκριμένα πλεονεκτήματα: μας υπενθυμίζει ότι πολλές φαινομενικά «φουσι-

κές» απόψεις περί γυναικών και αντρών είναι, στην πραγματικότητα, κοινωνικές κατασκευές, και μας επιτρέπει να καταρρίψουμε πλήρως την γκετοποίηση της ιστορίας των γυναικών στον ακαδημαϊκό χώρο. Αλλά η μελέτη του φύλου όπως προτείνεται από την Τζ. Σκοτ και άλλες πρέπει να υιοθετείται με προσοχή και ποτέ χωρίς αναφορά σε άλλες φεμινιστικές ιστορικές εργασίες. Εάν γίνει το αποκλειστικό επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ιστορικών, η μελέτη του φύλου όπως την προτείνει η Σκοτ αγνοεί τις γυναίκες ως γυναίκες (θέμα στο οποίο πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή)²⁷· επιδεικνύει ελάχιστο ενδιαφέρον για την υλική πραγματικότητα (καθώς εστιάζει σε σύμβολα και μεταφορές περισσότερο από ό,τι σε εμπειρίες)²⁸. Τέλος, προσοδίδει εγκεφαλική και αφηρημένη διάσταση στην ανισότητα των φύλων. Η σκληρή ζωή των γυναικών σε παλαιότερες ιστορικές περιόδους· οι υλικές δυνατότητες που διαμόρφωναν και περιόριζαν τις δραστηριότητες των γυναικών· οι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες αντιμετωπίζουν προκλήσεις και εμπόδια – όλα αυτά μπορεί πολύ εύκολα να χαθούν σε μια ιστορία του φύλου ως νοήματος.²⁸

Η τρίτη κύρια προσέγγιση που υιοθέτησαν οι ιστορικοί των γυναικών στις ΗΠΑ ήταν να εντάξουν την ιστορία των γυναικών στο καθιερωμένο σώμα της γενικής ιστοριογραφίας. Στην πιο χοντροκομμένη μορφή της, η «ενοσωμάτωση» αυτή σημαίνει απλώς να προσέθετεί κανείς υλικό που αφορά τις γυναίκες στο κύριο σώμα των ιστορικών «δεδομένων», και όλες σχεδόν συμφωνούμε ότι αυτή η πρωτόγονη χρήση των ιστορικών πληροφοριών για τις γυναίκες είναι ανεπιθύμητη καθώς δεν μετασχηματίζει τον τρόπο που κατανοούμε τα πράγματα. Αλλά πρόσφατα η Λουίζ Τίλι έκανε έκκληση για μια καινούρια σχέση μεταξύ ιστορίας των γυναικών και παραδοσιακής ιστορίας η οποία, ενώ δεν επιδιώκει την ισοπεδωτική ενσωμάτωση αυτή καθαυτή, εμπνέεται ωστόσο από το ίδιο ιδεώδες της κατάργησης των διαχωρισμών. Η Τίλι υποστηρίζει ότι οι ιστορικοί των γυναικών πρέπει να αρχίσουν να δίνουν απαντήσεις σε άλλους ιστορικούς όταν αυτοί θέτουν ερωτήματα του τύπου: «Τώρα που ξέρω ότι οι γυναίκες συμμετείχαν στη Γαλλική Επανάσταση, ποια διαφορά υπάρχει;»²⁹. Συμφωνώ με την Τίλι ότι η ιστορία των γυναικών μπορεί να εμπλουτιστεί αν συνδέσουμε τα αναλυτικά πορίσματα της έρευνάς μας με τα ενδιαφέροντα άλλων ιστορι-

κόν. Αυτό προϋποθέτει, εν μέρει, την επιστροφή στις προτεραιότητες που έθεσε η Τζόουν Κέλι όταν, στη δεκαετία του 1970, μας παρακινούσε να γράφουμε ιστορία των γυναικών με στόχο να μετασχηματίσουμε αυτή καθ'αυτή την πρακτική της ιστοριογραφίας (όχι μόνον την ιστορική περιγραφή και την περιοδολόγηση αλλά και την ερμηνεία)³⁰.

Νομίζω όμως ότι η ιστορία των γυναικών θα γινόταν φτωχότερη εάν έθετε ως αποκλειστικό (ή και πρωταρχικό) στόχο να επεξεργάζεται με τα πορίσματα της προβλήματα που προσδιορίζει η παραδοσιακή ιστοριογραφία. Αφενός, το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας είναι ανδροκεντρικό και ορίζεται από τους άντρες· εάν αποδεχτούμε άκριτα τα δικά της ερωτήματα ως κεντρικά δικά μας ερωτήματα, θα βρεθούμε να αγνοούμε τη σοφή προειδοποίηση της Μέρι Μπίερντ να μην παίρνουμε «τον άντρα ως μέτρο» του ιστορικού νοήματος³¹. Αφετέρου, κάθε ιστορικό πεδίο – η κοινωνική ιστορία, η ιστορία των ιδεών, η διπλωματική ιστορία, κ.ά. – έχει τη δική του ιδιαίτερη ιστοριογραφία, τις δικές του ερευνητικές προτεραιότητες για την ακρίβεια, αυτές οι προτεραιότητες είναι που υπονοούνται, συνιθίζονται, τα γενικότερα ιστορικά ερωτήματα. (Αναλογιστείτε, για παράδειγμα, πώς το γενικό ενδιαφέρον για το σχηματισμό των τάξεων γεννήθηκε μέσα από την εργατική ιστορία.) Η ιστορία των γυναικών, όπως και άλλα ιστορικά πεδία, πρέπει να συμβάλει στο επίπεδο των διαφόρων λόγων που αρθρώνει η γενική ιστορία (λ.χ. για το σχηματισμό των τάξεων ή τη Γαλλική Επανάσταση) και ταυτόχρονα να αναπτύξει λόγους που να υπονοούνται από τα δικά της ερωτήματα. Εάν θέλουμε να έχουμε έναν αποτελεσματικό, αμοιβαίο διάλογο με τους άλλους ιστορικούς, δεν πρέπει μόνο να αξιολογούμε κριτικά τα ερωτήματα γενικού ενδιαφέροντος αλλά να επιβάλουμε και ένα γενικό ενδιαφέρον για τα δικά μας ερωτήματα.

Δεν προτείνω να εγκαταλείμουν οι ιστορικοί των γυναικών τη μέλτη της ιστορικής διαπλοκής φύλης, τάξης και φύλου, και άλλων συναφών παραγόντων, ή να σταματήσουν τη διερεύνηση των νοημάτων του φύλου, ή να μειώσουν τις προσπάθειές τους να πραγματευθούντα γενικά ιστορικά ζητήματα. Όλα αυτά τα εγχειρήματα θα μας οδηγήσουν μακριά. Αλλά δεν θα επαναφέρουν το πηλικό και πολιτικό όραμα στην ιστορία

των γυναικών, εκτός και εάν συνοδεύονται από μια επιστροφή στο φεμινισμό και στη μεγάλη φεμινιστική παράδοση της κριτικής στάσης και της αντίστασης απέναντι στην καταπίεση των γυναικών. Το ιστορικό καθήκον που θέτει αυτή η παράδοση είναι να μελετήσουμε την καταπίεση και την υποτέλεια των γυναικών στο παρελθόν, όχι απλώς να περιγράψουμε λεπτομερώς την καταπίεση των γυναικών αλλά και να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους επιβλήθηκε αυτή η καταπίεση. Οι ιστορικοί των γυναικών πρέπει να αρχίσουν να αναζητούν απαντήσεις στο θεμελιώδες ερώτημα: «Πώς και γιατί η καταπίεση των γυναικών διήρκεσε τόσο πολύ, και σε τόσο πολλά και διαφορετικά ιστορικά σημειώματα;». Αυτό το ερώτημα είναι το πρώτο στο οποίο πρέπει να απαντήσει η ιστορία των γυναικών καθώς εισέρχεται στη δεκαετία του 1990.

Εάν δεχτούμε αυτό το ερώτημα ως κεντρικό μας ερώτημα, θα έχουμε κάνει το πρώτο βήμα για τη μέλτη της πατριαρχίας ως ιστορικού φαινομένου. Ξέρω ότι ο στόχος αυτός θα προκαλέσει διχνομιές, γιατί η ιστορική μέλτη της πατριαρχίας έχει υπονομευτεί όχι μόνο από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε η θερμοδέτηση της ιστορίας των γυναικών, αλλά και εξαιτίας τριών άλλων παραγόντων: εξαιτίας της ασάφειας που υπάρχει γύρω από τον όρο «πατριαρχία»· εξαιτίας της υπερβολικής έμφασης που δίδεται στις «απαρχές» της πατριαρχίας και εξαιτίας της συνειδητής απόφασης ορισμένων εκπροσώπων της ιστορίας των γυναικών να εστιάζουν λιγότερο στην καταπίεση των γυναικών και περισσότερο στις γυναικές ως ενεργά υποκείμενα της ιστορίας. Παρά την ύπαρξη αυτών των προβλημάτων, πιστεύω ότι πρέπει να επιδοθούμε με όλες μας τις δυνάμεις στην ιστορική μέλτη της πατριαρχίας. Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να εξετάσω κάθνα από τα παραπάνω προβλήματα.

Με μια σειρά περίπλοκα και ενίοτε δυονόητα επιχειρήματα, ορισμένες φεμινίστριες μελετήτριες έχουν θέσει σε αμφιβήτηση τον όρο «πατριαρχία», υποστηρίζοντας ότι αντί αυτού του όρου θα έπρεπε να χρησιμοποιούμε εναλλακτικά την «αντρική κυριαρχία» ή το σύστημα που ρυθμίζει τα του βιολογικού/κοινωνικού φύλου («sex/gender system»)³². Προσωπικά εξακολουθώ να προτιμώ τον όρο «πατριαρχία» για πέντε συγκεκριμένους λόγους. Πρώτον, η πατριαρχία αρχικά υποδηλώνει τις νομικές εξουσίες ενός πατέρα πάνω στη γυναικεία του, τα παιδιά του και

άλλα εξαρτημένα άτομα, και ορισμένες ιστορικοί εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τον όρο με αυτήν τη συγκεκριμένη έννοια· η Λίντα Ικόντον, για παράδειγμα, στο πρόσφατο βιβλίο της για τη βία στην οικογένεια ορίζει την πατριαρχία ως «μορφή αντρικής κυριαρχίας στην οποία οι πατέρες ελέγχουν τις οικογένειες και οι οικογένειες είναι οι μονάδες της κοινωνικής και οικονομικής εξουσίας».³³ Αλλά εδώ χρησιμοποιώ τον όρο στην ευρύτερη σημασία του για να υποδηλώσω, όπως λέει η Έντρινε Ριτς, «ένα οικογενειακό-κοινωνικό, ιδεολογικό, πολιτικό σύστημα στο οποίο οι άντρες –διά της βίας, της άμεσης πίεσης, ή μέσα από την τελετουργία, την παράδοση, το νόμο, και μέσα από τη γλώσσα, τα έθιμα, την εθιμοτυπία, την εκπαίδευση, καθώς και μέσα από τον καταμερισμό της εργασίας– καθορίζουν το ρόλο που θα έχουν ή δεν θα έχουν οι γυναίκες, σύστημα στο οποίο το θηλυκό είναι παντού υποταγμένο στο αρσενικό».³⁴

Υιοθετώ αυτόν τον διευρυμένο ορισμό εντελώς συνειδητά. Παρότι η πατριαρχία αρχικά κατείχε κάποιο συγκεκριμένο οικογενειακό νόημα, τώρα πλέον χρησιμοποιείται συνήθως από τις φεμινίστριες στην ευρύτερη σημασία της. Όταν, για παράδειγμα, οι γυναίκες φώναζαν «Εμπρός, να φύγει τώρα η πατριαρχία», στη φεμινιστική πορεία που έγινε τον περασμένο Απρίλιο στην Ουάσινγκτον, δεν αναφέρονταν σε μια συγκεκριμένη μορφή πατρικής κυριαρχίας, αλλά στο σύστημα εκείνο που κρατά σε μειονεκτική θέση όλες τις γυναίκες στις ΗΠΑ σε σχέση με τους άντρες. Οι ιστορικοί θα πρέπει να αποδεχτούν αυτή τη σημασιολογική εξέλιξη του νοήματος της πατριαρχίας: μπορούμε να βρούμε καλύτερες εκφράσεις για να περιγράψουμε τις συγκεκριμένες μορφές αντρικής κυριαρχίας που υπήρχαν και υπάρχουν μέσα στις οικογένειες (ο όρος «οικογενειακή πατριαρχία» είναι μια καλή λύση). Επιπλέον, η πατριαρχία δεν χρησιμοποιείται απλώς με αυτή την έννοια από τις φεμινίστριες· είναι κατ' ουσίαν η *καλύτερη* δυνατή λέξη (ή φράση) που παραμένει στο σύστημα το οποίο περιγράφει η Ριτς. Οι φράσεις «αντρική κυριαρχία» και «αντρική υπεροχή» δεν δηλώνουν μόνο ότι τα συστήματα αυτά στηρίζονται σε βιολογικές διαφορές αλλά και ότι, κατ' αναλογία προς όρους όπως «υπεροχή της λευκής φυλής», οι πατριαρχικοί θεομοί έχουν στενή αντιστοιχία με ρατσιστικούς και άλλους θεομούς καταπίεσης· ο όρος «σεξισμός» υποδηλώνει απλώς και μόνο την

προκατάληψη· οι όροι «καταπίεση των γυναικών» και «υποτέλεια των γυναικών» δεν μπορούν να μεταδώσουν πλήρως την περιπλοκότητα των συστημάτων εκείνων με τα οποία πολλές γυναίκες έχουν συνεργήσει και από τα οποία μερικές γυναίκες έχουν ωφεληθεί. Τέλος, η πατριαρχία είναι μονολεκτικός όρος, και αυτό έχει σημαντικά πλεονεκτήματα. Όταν χρησιμοποιούμε φράσεις όπως «αντρική κυριαρχία», δεν θα αποφύγουμε τη χρήση περίπου συνώνυμων εκφράσεων όπως «αντρική υπεροχή» ή «αντρική εξουσία», και μια τέτοια πληθώρα όρων θα προκαλέσει ασάφεια στη σκέψη και ασάφεια στο γράφημα.³⁵

Δεύτερον, η πατριαρχία (υπό την ευρεία έννοια που υιοθετώ) έχει παραπλανητικά παρουσιαστεί ως διτορικός, μοιρολατρικός όρος που υπονοεί ότι η καταπίεση των γυναικών είναι αμετάβλητη, φυσική και αναπόφευκτη. Αλλά είναι σαφές ότι η πατριαρχία έχει υπάρξει με πολλές μορφές και σε πολλές παραλλαγές, και στην πραγματικότητα η ιστορία της είναι η ιστορία πολλών διαφορετικών ιστορικών πατριαρχιών (στο σημείο αυτό θα επανέλθω πιο κάτω). Άλλωστε, το γεγονός ότι η πατριαρχία εμφανίζεται ιστορικά «πανταχού παρούσα» (παρά τις πολλές και ποικίλες μορφές της) δεν θα έπρεπε να οδηγεί σε φταλίστικα συμπεράσματα· όπως εύστοχα επισημαίνει η Ζιλία Αϊζενστάιν, «Ο λόγος για τον οποίον υπάρχει η πατριαρχία είναι επειδή θα μπορούσε να υπάρξει, αν το άφηναν να υπάρξει, ένα μη πατριαρχικό σύστημα που ρυθμίζει τα του βιολογικού/κοινωνικού φύλου».³⁶ Πρόγνωση, εάν οι φεμινίστριες επιστήμονες δεν δώσουν ιστορικό περιεχόμενο στην πατριαρχία μέσα από τη μελέτη των πολλών παραλλαγών της, θα παραμείνει το φόβητρο των φεμινιστριών: ένα αγνοημένο αλλά συνεχώς παρόν φάντασμα που υποβάλλει την ιδέα (αν και εσφαλμένη) ότι η καταπίεση των γυναικών είναι φυσική και ανεξάλειπτη.

Τρίτον, η πατριαρχία έχει συκοφαντηθεί ως όρος που προσβάλλει τους άντρες. Από τη μια έχουμε την άποψη της Ρόζαλιντ Κόουερντ ότι η πατριαρχία υποδηλώνει την «κυριολεκτική καθυπόταξη» μιας γυναίκας από έναν άντρα. Από την άλλη, η Σιλβία Ρουμππόθαιμ έχει υποστηρίξει ότι η πατριαρχία αγνοεί όλες τις θετικές, εντυχιμένες αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ γυναικών και αντρών. Δεν βλέπω καθόλου γιατί ο όρος «πατριαρχία» προκαλεί περισσότερο τέτοιους συνειρημούς από ό,τι ενσαλ-

λακτικές εκφράσεις του τύπου «αντρική κυριαρχία». Εν πάση περιπτώσει, συμφωνώ με τη Σάβι Αλεξάντερ και την Μπάρμπαρα Τέιλορ, οι οποίες αντέταξαν συγκεκριμένα στη Ροουμπόθαμ ότι «όλα αυτά τα συναισθήματα αγάπης, ανάγκης και αλληλεγγύης [δεν] αναρρούν την ύπαρξη μια γενικής δομής ανταγωνισμού των φύλων»³⁷.

Τέταρτον, η πατριαρχία έχει απορριφθεί ως όρος που εφαρμόζεται σύγχρονες φεμινιστικές παραδοχές στο παρελθόν, κατηγορία που θυμίζει ανέλεγγες επιθέσεις σε κάθε είδος πολιτικοποιημένης ιστορίας³⁸. Ωστόσο, και βέβαια μπορούμε να μελετήσουμε την υποκειμένη πραγματικότητα της ιστορικής πατριαρχίας χωρίς να προσπαθούμε να εντοπίσουμε παντού την οργή ή την αντίσταση των γυναικών, ή ακόμη και τη γυναικεία επίγνωση των συστημάτων μέσω των οποίων καταπιέζονται οι γυναίκες. Έργο των ιστορικών είναι να προσπαθούν να κατανοήσουν το παρελθόν όχι μόνο με αναφορά στους δικούς του όρους αλλά και μέσα από το πρίσμα του παρόντος και για να το πετύχουμε, επανεξετάζουμε έχουμε ερμηνεύσει το παρελθόν με λέξεις και έννοιες –όπως είναι η «αναγέννηση» και ο «καπιταλισμός» στην περίπτωση του δεκάτου έκτου αιώνα– που ήταν άγνωστες εκείνη την εποχή.

Και πέμπτον, η πατριαρχία έχει κατηγορηθεί ως υπερβολικά ευρύς όρος ο οποίος αγνοεί τις πολλές και διαφορετικές εμπειρίες των γυναικών σε διαφορετικές εποχές, χώρες, θρησκείες, φυλές, σεξουαλικότητες, τάξεις κ.ο.κ. Αλλά η πατριαρχία τονίζει τη μεγάλη διάχυση και διάσπαρτα της καταπίεσης των γυναικών, χωρίς να αρνείται την ύπαρξη διαφορών που οφείλονται σε άλλα συστήματα καταπίεσης, όπως είναι ο μπερσαλισμός, ο ρατσισμός, ο φεουδαλισμός, ο καπιταλισμός και η ετεροφυλοφιλία³⁹. Κατά την άποψή μου, η πατριαρχία είναι εξαιρετικά καλός (και μάλιστα απόλυτα αναγκαίος) όρος για την περιγραφή των –πολύμορφων και μεταλλασσόμενων– συστημάτων μέσω των οποίων εγκαθιδρύθηκε και διατηρήθηκε η ανώτερη θέση των αντρών.

Πέρα από τις διωμάχες γύρω από το περιεχόμενο και τη χρησιμότητα του όρου «πατριαρχία», η ιστορική μελέτη της πατριαρχίας έχει επίσης αναχαιτιστεί από την έμφαση στις απαρχές των πατριαρχικών θεσμών. Η αναζήτηση των απαρχών έχει διαπρεπή ιστορία, η οποία υπαγορεύτηκε, τουλάχιστον εν μέρει, από την επιθυμία να αποδειχθεί ότι η πατριαρχία –επειδή ακριβώς έχει κάποια απαρχή– δεν είναι ούτε

ανιστορική ούτε αχρονική. Από τον Φρίντριχ Ένγκελς και τον Γιόχαν Μπαχόφεν τον δέκατο ένατο αιώνα έως την Ικέρντα Λένερ το 1986, η αναζήτηση των απαρχών της πατριαρχίας υπήρξε εξαιρετικά γοητευτική αλλά και αβέβαιη⁴⁰. Δεν ήταν άκαρπη έρευνα – διδαχθήκαμε πολλά, τόσο εννοιολογικά όσο και πρακτικά: είναι όμως μια έρευνα καταδικασμένη όχι μόνο επειδή οι πηγές είναι πολύ αποσταματικές αλλά και επειδή είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν υπήρξε μία μοναδική απαρχή της πατριαρχίας. Ευτυχώς, η καταδικασμένη αυτή έρευνα δεν είναι απαραίτητη: δεν είναι ανάγκη να εντοπίσουμε την ιστορικότητά της, (απαρχές) της πατριαρχίας για να τεκμηριώσουμε την ιστορικότητά της. Είναι σαφές ότι η πατριαρχία εκδηλώθηκε με διάφορες μορφές σε πολλές κοινωνίες του παρελθόντος, και οι διάφορες αυτές εκφάνσεις της συνιστούν ιστορία.

Τέλος, η ιστορική μελέτη της πατριαρχίας έχει υπονομευτεί από τη μη ελκυστική φύση του θέματος. Για πολλές φεμινίστριες ιστορικούς αντιπροσωπεύει ένα καταθλιπτικό και μάταιο εγχείρημα. Αντί να διερευνά τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες κατόρθωσαν να τα βγάλουν πέρα και να επιβιώσουν, δημιουργήσαν τους δικούς τους φιλικούς τους πρόσωπα και εξουδετέρωσαν τα εχθρικά, η μελέτη της πατριαρχίας εξετάζει τους μηχανισμούς μέσω των οποίων οι γυναίκες καταπιέζονται, καταστρέφονται, περιορίζονται στη «θέση τους». Οπωδήποτε δεν είναι το είδος της ιστορίας που εμπνέει ενθουσιασμό είτε στην έρευνα είτε (ιδιαίτερα) στη διδασκαλία. Ταυτόχρονα αποτελεί δυνάμει μια ιστορία που επικεντρώνεται περισσότερο στους άντρες παρά στις γυναίκες, και η οποία, στο μέτρο που πραγματεύεται τις γυναίκες, πρέπει να αντιμετωπίζει το εξαιρετικά δυσάρεστο δεδομένο της συνέργειας των γυναικών στην ίδια την καταπίεσή τους (αφού η καταπίεση των γυναικών δεν θα μπορούσε να έχει επιδείξει τόσο αυτοχρή στο χρόνο και σε τόσες γεωγραφικές περιοχές χωρίς τη συνεργασία τους)⁴¹. Ως εκ τούτου την τελευταία δεκαετία ορισμένες ιστορικοί των γυναικών επέλεξαν συνειδητά να παραμερίσουν τη μελέτη των γυναικών ως θυμάτων της πατριαρχίας και να ασχοληθούν αντίθετα με τη μελέτη των γυναικών ως ενεργών υποκειμένων, που δημιουργούν δικούς τους χώρους, δικά τους πολιτισμικά συστήματα, δικές τους ζωές.

Πιστεύω ωστόσο ότι αυτή η διάκριση σε γυναικεία θήματα και γυναικές ενεργά υποκειμένα είναι ψευδής: οι γυναικείες υπήρξαν ανέκαθεν και θήματα και ενεργά υποκειμένα. Όταν ρίχνουμε το βάρος περισσότερο στο ένα σκέλος οδηγούμεθα σε μια αυθαίρετη ιστορία. Οι γυναικείες δεν υπήρξαν *απλά* παθητικά θήματα της πατριαρχίας: ταυτόχρονα τη στήριξαν, την υπονόμισαν, αλλά και επέζησαν αυτής. Ούτε όμως αληθεύει ότι οι γυναικείες υπήρξαν πρόσωπα που ενεργούσαν ελεύθερα: ανέκαθεν αντιμετωπίζαν ιδεολογικούς, θεσμικούς και υλικούς φραγμούς που κειμένου να επιτύχουν ισότιμους τρόπους συνύπαρξης με τους άντρες (και με τις άλλες γυναικείες, για να ακριβολογούμε). Εγκαθιδρύοντας μια ψευδή διχοτομία ανάμεσα στην ιδιότητα του θήματος και την ιδιότητα του ενεργού υποκειμένου, και στη συνέχεια παραμερίζοντας τη μέλετη της θυματοποίησης, οι ιστορικοί των γυναικών δημιουργήσαν ενίοτε μια σχεδόν ειδυλλιακή ιστορία – μια ιστορία που βλέπει έναν «θηλυκό κόσμο αγάπης και τέλειου γυναικείας» στην Αμερική του δεκάτου ενάτου αιώνα⁴². Υμνώντας τη δόξα των γυναικών ως ενεργών υποκειμένων στο παρελθόν, ορισμένες φορές λησμονήσαμε την πολύ πραγματική καταπίεσή τους.

Προτείνω λοιπόν να επανεξεργάσουμε την έννοια της πατριαρχίας στο κύριο ρεύμα των φεμινιστικών ερευνών μελετώντας τους *συγκεκριμένους τρόπους λειτουργίας* της διαμέσου της ιστορίας. Μπορεί πράγματι να μην μπορούσαμε ποτέ να μάθουμε *πού* και *πότε* ξεκίνησε η πατριαρχία, αλλά μπορούμε να ανασυνθέσουμε το *πώς* η πατριαρχία προσαρμόστηκε, *άλλαξε* και *επιβίωσε* στο χρόνο και στο χώρο. Σε αυτή την ιστορική μέλετη της πατριαρχίας οι γυναικείες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, όχι απλώς ως θήματα, αλλά και ως ενεργά υποκειμένα. Η υποστήριξη των γυναικών υπήρξε πάντοτε καθοριστικής σημασίας για την ανθεκτικότητα που επέδειξε η πατριαρχία: πρέπει, ως εκ τούτου, να διερευνήσουμε και να κατανοήσουμε τα κίνητρα των γυναικών που συνήρτησαν στην ίδια την καταπίεσή τους. Αυτή καθεαυτή η δράση των γυναικών ως ενεργών υποκειμένων είναι αναπόσπαστο κομμάτι της δύναμης της πατριαρχίας, όπως υποστήριξε πρόσφατα η Μάργκαρετ Έξελ για την Αγγλία του δεκάτου εβδόμου αιώνα, η ίδια η ανθεκτικό-

τητα της πατριαρχίας πρέπει να εξηγηθεί, εν μέρει, βάσει της «χαλαρής ακριβώς δομής της», χάρη στην οποία, «για την πλειονότητα των γυναικών, οι συνθήκες στην καθημερινή τους ζωή δεν ήταν τόσο αφόρητες ώστε να οδηγήσουν στην ανοιχτή εξέγερση»⁴³. Σημαντικό τμήμα της ανθεκτικότητας της πατριαρχίας είναι και η σχέση που υπάγχει ανάμεσα στη δράση των γυναικών ως ενεργών υποκειμένων και στην εύλογη θέση τους (όπως, για να δώσουμε ένα σύγχρονο δυτικό παράδειγμα, η «ελευθερία» των γυναικών να περπατούν στους δρόμους τη νύχτα και το πόσο ευάλωτες στο βιασμό είναι σε τέτοιο περιβάλλον): πρέπει να εξετάσουμε τις ιδεολογίες και πραγματικότητες της πατριαρχίας που έπεισαν τις γυναικείες ότι η προστατευμένη υποτελής σημαίνει ασφάλεια και η εύλογη ελευθερία σημαίνει κίνδυνο⁴⁴.

Ως εδώ, όλες οι αναφορές μου στην πατριαρχία είναι στον ενικό, αλλά καθώς θα διερευνούμε τους ιστορικούς τρόπους λειτουργίας της θα καταλήξουμε να γράψουμε πολλές ιστορίες πολλών πατριαρχιών – ιστορίες των πολλών εκφάνσεών της και των πολλών συστημάτων στα οποία άνησε. Κάποτε ελπίζω ότι θα μπορούσαμε να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στα ποικίλα είδη ιστορικών πατριαρχιών, κυρίως να εντοπίσουμε τους τρόπους συνάρθρωσής τους με διάφορα οικονομικά συστήματα: ίσως κάποια μέρα μπορούσαμε να διακρίνουμε αναλυτικά, για παράδειγμα, τη «φεουδαρχική πατριαρχία» από την «καπιταλιστική πατριαρχία» και από τη «σοσιαλιστική πατριαρχία»⁴⁵. Καθώς εργαζόμαστε προς την κατεύθυνση μιας βαθύτερης κατανόησης της πατριαρχίας μέσω της μέλετης των διαφόρων μορφών της, θα πρέπει να έχουμε κατά νου δύο άλλες διαστάσεις: δεν πρέπει απλώς να διερευνήσουμε το πώς οι μηχανισμοί οποιαδήποτε δεδομένης πατριαρχίας *άλλαξαν* με το πέρασμα του χρόνου, αλλά και το πώς οι μηχανισμοί αυτοί *επηρέασαν* διαφορετικές γυναικείες με διαφορετικούς τρόπους. Για να προσεγγίσουμε αυτό το αχανές και περίπλοκο θέμα προτείνω ως αφετηρία τρεις προκαταρκτικές στρατηγικές: πρώτον, να αναλάβουμε εμπειρικές μελέτες για να αναλύσουμε τους πολυάριθμους μηχανισμούς της πατριαρχίας σε συγκεκριμένα ιστορικά συμπεράσματα: δεύτερον, να εξετάσουμε εποχές ιδιαίτερον κρίσεων για να καθορίσουμε πώς προσαρμόστηκαν, και στη συνέχεια επιβίωσαν, οι πατριαρχικοί θεσμοί: τρίτον, να αποτολμήσουμε τη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων (που διαπερνούν

διαφορές εποχών, περιοχών, τάξεων, φύλων, οικογενειακής κατάστασης, σεξουαλικότητας κ.ο.κ.) για να εντοπίσουμε τους πιο κοινούς μηχανισμούς της πατριαρχίας.

Η πρώτη από τις στρατηγικές αυτές δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Οι ιστορικοί αγαστούν τις εμπειρικές μελέτες, οι οποίες εξάλλου αποτελούν δοκιμασμένη μέθοδο για την ανάλυση σύνθετων θεμάτων. Επειδή οι μηχανισμοί της πατριαρχίας εδράζονται σε πολλούς θετικούς-θρησκευτικούς, πολιτικούς, ιδεολογικούς, οικονομικούς, πολιτισμικούς, οικογενειακούς, κοινωνικούς κ.ά., οι εμπειρικές μελέτες αντιπροσωπεύουν ιδανική μέθοδο για την ανασύνθεση και αξιολόγηση των πολυεπίπεδων και διαπλεκόμενων αυτών μηχανισμών. Ήδη διαθέτουμε αρκετές εμπειρικές μελέτες στην ιστορία των γυναικών-όπως η μελέτη της Ίβα Κιουλς για την κλασική Αθήνα, η δική μου για το μεσαιωνικό αγγλικό φέουδο του Μπρίγκστοκ, της Γκέι Γκάλικσον για το εκβιομηχανιζόμενο γαλλικό χωριό Οφρέ, της Μέρι Ράιαν για τα ευαγγελικά περιγύρα της Γιούτικα στην πολιτεία της Νέας Υόρκης στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, και της Στέφανι Έρντανγκ για την αποικιακή και μεταποικιακή κοινωνία της Γουιλέας-Μπιάου-οι οποίοι μπορούν να λειτουργήσουν ως αφετηρία⁴⁶. Ελάχιστες όμως από αυτές τις ολοκληρωμένες μελέτες έχουν ως επίκεντρο την πατριαρχία. Η δική μου εργασία για το Μπρίγκστοκ, λ.χ., ανέκρουε τις ειδικά-ικές αντιλήψεις άλλων ιστορικών περί πρωτόγονης ισότητας των φύλων στη μεσαιωνική ύπαιθρο· οι αναφορές μου στους μηχανισμούς ανισότητας που βρήκα στα αρχεία-στους τρόπους δηλαδή λειτουργίας μιας αγροτικής πατριαρχίας κατά τον Μεσαίωνα-αποτελούσαν σχεδόν παρεμβάσεις από την κεντρική θέση του έργου. Πιστεύω μάλιστα ότι δεν χρησιμοποιήσα πουθενά σε όλο το βιβλίο ούτε το ουσιαστικό πατριαρχία ούτε το επίθετο πατριαρχικός. Ως εκ τούτου, το βιβλίο μου περιέχει κάποιες πληροφορίες για την αγροτική πατριαρχία κατά τον Μεσαίωνα, αλλά ελάχιστες άμεσες αναλύσεις των πατριαρχικών θεμάτων και καμιά ανάλυση για το πώς οι θεοί αυτοί μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο μιας ιστοριογραφίας της πατριαρχίας. Δεν έχουμε λοιπόν ανάγκη μόνο από εμπειρικές μελέτες αυτές καθαυτές, αλλά και από μελέτες που στοχεύουν ρητά στο να αναδείξουν τις ιστορικές μορφές της πατριαρχίας ως αντικείμενα προβληματισμού.

Οι μελέτες για περιόδους κρίσης μπορούν να φωτίσουν διαφορετικά την πατριαρχία, επιτρέποντάς μας να εξετάσουμε τα αίτια της εκπληκτικής αντοχής των πατριαρχικών δομών στο χρόνο. Η πατριαρχία επέζησε όχι μόνο σε διαφορετικά περιβάλλοντα αλλά και πολλών μεγάλων μεταβατικών περιόδων - πολιτικών (όπως η παρακμή της Ρώμης ή η ανάπτυξη των εθνικών κρατών), οικονομικών (όπως ο μαρσμός του εμπόριου στον πρώιμο Μεσαίωνα ή η ανάπτυξη του καπιταλισμού στον σύγχρονο κόσμο), θρησκευτικών (όπως ο θρίαμβος του χριστιανισμού στην ύστερη αρχαιότητα, ή η Μεταρρύθμιση του δεκάτου έκτου αιώνα), κοινωνικών (όπως αυτή που προκλήθηκε, για παράδειγμα, από την καταστροφική πανώλη των ετών 1347-1349, ή από τους δύο παγκόσμιους πολέμους του αιώνα μας), ακόμη και πνευματικών (όπως η Αναγέννηση ή ο Διαφωτισμός). Πρέπει να εξετάσουμε ποιες προκλήσεις έθεσαν στην πατριαρχία οι μεταβατικές αυτές περίοδοι, ποιες αλλαγές υπέστησαν οι πατριαρχίες αντιδρώντας σε αυτές τις προκλήσεις, και πώς επιβίωσαν εις πείσμα αυτών των προκλήσεων.

Ήδη διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για ορισμένες από αυτές τις σημαντικές μεταβατικές περιόδους-ιδιαίτερα για τη Μεταρρύθμιση και τους δύο παγκόσμιους πολέμους του αιώνα μας-για να μπορούμε να εξαγάγουμε ορισμένα προσαρινά (αλλά γόνιμα) συμπεράσματα. Αφενός, οι βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις αυτών των εποχών κρίσεων είναι ενίοτε πολύ ευεργετικές για τις γυναίκες ως γυναίκες. Με την κλιμάκωση των θρησκευτικών συγκρούσεων στις αρχές του δεκάτου έκτου αιώνα, όλες οι εκκλησίες δέχτηκαν τη βοήθεια των γυναικών και όλες οι εκκλησίες επέτρεψαν στις γυναίκες να αναλάβουν νέους, διευρμένους ρόλους· το ίδιο λίγο πολύ φαινόμενο εντοπίζεται και στη Βρετανία κατά τους δύο παγκόσμιους πολέμους, όπου οι δραστηριότητες των γυναικών επεκτάθηκαν θεαματικά. Αφετέρου, οι μακροπρόθεσμες συνέπειες ήταν μηδαμινές. Μόλις ξεπεράστηκαν οι κρίσεις, επανήλθε η σαφής υποτέλεια των γυναικών τόσο στις εκκλησίες της Ευρώπης του δεκάτου εβδόμου αιώνα όσο και στη βρετανική κοινωνία μετά τους παγκόσμιους πολέμους. Το γεγονός ότι η πατριαρχία επιβίωσε αυτών των περιόδων κρίσεων μοιάζει να οφείλεται στην πολύμορφη φύση της· επειδή οι πατριαρχίες εδράζονται τόσο συχνά όχι απλώς στην οικονομία ή τη θρησκεία, αλλά και στην ιδεολογία, τον πολιτισμό, τα κοινω-

νικά πρότυπα, την οικογενειακή ζωή και την πολιτική, έχουν την ευκολία να προσαρμοζούνται σε ένα από τα πεδία αυτά προκειμένου να αντιμετωπίσουν νέες συνθήκες σε κάποιο άλλο πεδίο⁴⁷.

Το καλύτερο ίσως δείγμα έως σήμερα του πόσο αποτελεσματικά φωτίζουν κάποια συγκεκριμένη πατριαρχία οι εμπειρικές μελέτες και οι μελέτες για περιόδους κρίσεων είναι το έργο της Ρουθ Μίλκιμαν, *Φύλο και εργασία. Η δυναμική του επαγγελματικού διαχωρισμού κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*. Η Μίλκιμαν δεν αντιμετωπίζει τους μηχανισμούς και τις δομές της αμερικανικής πατριαρχίας του εικοστού αιώνα ως κεντρικό πρόβλημα της έρευνάς της, αλλά η συγκριτική μελέτη της για το διαχωρισμό των θέσεων εργασίας στις βιομηχανίες αυτοκινήτων και ηλεκτρικών ειδών καταδεικνύει με σαφήνεια τις πολυπλόκες και αβυσσώπτες δυνάμεις που λειτουργήσαν εις βάρος των γυναικών. Η Μίλκιμαν δείχνει, πρώτον, ότι τα μοτίβα της απασχόλησης κατά φύλο είχαν διαμορφωθεί από ένα σύνολο οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων που ίσχυαν κατά την ίδρυση μιας βιομηχανίας (και όχι βάσει κάποιων φυσικών έμφυλων στερεοτύπων): δεύτερον, ότι άπαξ και εδραιώνεται, ο διαχωρισμός των θέσεων εργασίας γίνεται εξαιρετικά άκαμπτος· τρίτον, ότι η φύση αυτού του διαχωρισμού καθορίζει τα εκάστοτε συμφέροντα των εργαζόμενων ανδρών, βάσει των οποίων αμφιβητούν ή αποδέχονται αυτές τις δομές και τέταρτον, ότι ούτε το μεγάλο κραχ της δεκαετίας του 1930, ούτε η επιτάχυνση της δεκαετίας του 1940 ούτε το θεαματικό άλμα στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 αμφιβήθησαν ουσιαστικά τις διακρίσεις που χαρακτήριζαν το διαχωρισμό των θέσεων εργασίας κατά φύλο⁴⁸.

Μία από τις αρετές της μελέτης της Μίλκιμαν είναι η ικανότητά της να διατυπώνει γενικά συμπεράσματα μέσα από τη σύγκριση της ιστορίας του διαχωρισμού των θέσεων εργασίας σε δύο διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους. Αυτό το είδος τεκμηριωμένων γενικεύσεων είναι η τρίτη, καθοριστικής σημασίας στρατηγική που πρέπει να ακολουθήσει η φεμινιστική σημασία, στρατηγική που πρέπει να ακολουθήσει η τρίτη, καθοριστικής σημασίας στρατηγική που πρέπει να ακολουθήσει η φεμινιστική ανάλυση των ιστορικών πατριαρχιών. Είναι αλήθεια ότι εμείς οι ιστορικοί αποφεύγουμε συνήθως τις γενικεύσεις έχουμε βαθιά επίγνωση ότι κάθε ιστορική συγκυρία έχει τα ιδιαίτερα γνωρίσματά της, που δεν επιτρέπουν την εύκολη εξαγωγή μεγαλόσημων συμπερα-

σμάτων και συσχετίσεων. Άλλωστε, ως φεμινίστριες αντιμετωπίζουμε με κάποια καχυποψία τις γενικεύσεις επειδή έχουμε την οδυνηρή εμπειρία ότι γενικεύσεις που διατυπώθηκαν στο παρελθόν συχνά στηρίχθηκαν με χοντροκομμένο τρόπο στις εμπειρίες των ανδρών ή, στην περίπτωση φεμινιστριών, στις εμπειρίες λευκών, μεσοαστών, ετεροφυλόφιλων γυναικών. Αλλά η γενίκευση δεν οδηγεί κατ' ανάγκην σε υπεραπλουστευτικές διατυπώσεις οικογενετικής ισχύος αντίθετα, μπορεί να επισημάνει τάσεις, δυνατότητες, χώρους με κοινές ή αποκλίνουσες εμπειρίες⁴⁹. Ακριβώς όπως μπορούμε να διατυπώσουμε γενικά συμπεράσματα για τις τάξεις ή τις φυλές ή άλλες ομάδες, έτσι μπορούμε (και οφείλουμε) να γενικεύουμε για τις γυναίκες.

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι αξίζει να το διακινδυνεύσουμε. Ένα τμήμα της πρόσφατης συγκριτικής δουλειάς μου, για παράδειγμα, έδειξε ότι οι γυναίκες του Μεσαίωνα συναντούσαν πολλά εμπόδια στην εργασία τους που θυμίζουν τις εμπειρίες των εργαζόμενων γυναικών στις σύγχρονες οικονομίες του Μεσαίωνα οι γυναίκες συνωθούνταν, όπως και οι γυναίκες σήμερα, σε κακοπληρωμένες, υποβαθμισμένες και ανειδίκευτες εργασίες. Είναι λοιπόν σαφές ότι κάποιες ουσιαστικές όψεις της υποβαθμισμένης εργασιακής θέσης των γυναικών προηγήθηκαν της εμφάνισης της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, προηγήθηκαν της ανόδου του καπιταλισμού στον πρώιμο νεότερο κόσμο, και, για την ακρίβεια, προηγήθηκαν της ανάπτυξης μιας εμπορικής, αστικής οικονομίας στον πρώιμο Μεσαίωνα⁵⁰. Άλλες μελέτες έδειξαν πόσες πτυχές της δημόσιας ζωής τον Μεσαίωνα ήταν προσοιγμένες στις γυναίκες, με μοναδική, χτυπητή εξαίρεση την επίσημη πολιτική. Φαίνεται λοιπόν ότι η μεσαιωνική πατριαρχία έδειγνε ανοχή απέναντι στην παρουσία των γυναικών σε αγορές, δικαστήρια και πολύ διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα, αλλά δεν ανεχόταν (παρά μόνο σε εξαιρετικά ασηνήθιστες περιπτώσεις) την άσκηση τυπικής πολιτικής εξουσίας από τις γυναίκες. Ο κανόνας αυτός διαπερνά όλες τις κοινωνικές τάξεις του Μεσαίωνα, περιορίζοντας εξίσου τις χωρικές, τις κοινωνικές των αστικών κέντρων και τις γυναικές της τάξης των φεουδαρχών⁵¹. Τέτοιες γενικές επισημάνσεις εντοπίζουν κοινά νήματα—στις περιπτώσεις που αναφέραμε, τους οικονομικούς και πολιτικούς περιορισμούς για τις γυναίκες—που

μπορεί να αποδειχθούν ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση πολλών ιστορικών πατριαρχιών.

Υποστηρίζοντας την ανάγκη να γενικεύουμε, δεν εννοώ ότι πρέπει να παραγνωρίζουμε τις διαφορές στις ζωές των γυναικών, διαφορές που απορρέουν από την τάξη, τη φυλή, τη σεξουαλικότητα κ.ο.κ. Για την ακρίβεια, όταν θα έχουμε διακινδυνεύσει τη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, τότε θα φανεί πόσο απαραίτητες είναι οι διαφοροποιήσεις εντός των ευρύτερων τάσεων για να κατανοήσουμε την ιστορική πατριαρχία. Ας κοιτάξουμε, για παράδειγμα, το γενικό οικονομικό συμπέρασμα που αναφέραμε πιο πάνω: ότι στις μεσαιωνικές πόλεις οι γυναίκες ήταν συνήθως εργαζόμενοι δεύτερης κατηγορίας. Μέσα σε αυτή τη γενική τάση, διάφορες γυναίκες είχαν διαφορετικές εργασιακές εμπειρίες – για παράδειγμα, η οικονομική κατάσταση μιας γυναίκας διέφερε σημαντικά ανάλογα με το αν ήταν ανύπαντρη, παντρεμένη ή χήρα. Τα μοτίβα που αναδύονται μέσα από τις παραλλαγές αυτές, πάντα στο πλαίσιο της γενικά υποβαθμισμένης οικονομικής κατάστασης των γυναικών, υποδηλώνουν ότι οι οικονομικές δομές όχι μόνον επηρέαζαν διακρίσεις εις βάρος των γυναικών ως γυναικών, αλλά συγχρόνως αποθάρρυναν την αυτονομία των γυναικών και τις ενθάρρυναν να παντρεύονται.⁵²

Όλα αυτά τα συγκεκριμένα παραδείγματα – για την εργασία των γυναικών στην προβιομηχανική Ευρώπη, για τον αποκλεισμό των γυναικών τον Μεσαίωνα από την επίσημη πολιτική, για τις γυναίκες κατά τις κρίσιμες περιόδους της Μεταρρύθμισης και των δύο παγκόσμιων πολέμων, για τις εργάτριες στις ΗΠΑ τον εικοστό αιώνα – είναι περισσότερο ενδεικτικά παρά τελεόδικα. Ακόμη δεν έχουμε διερευνήσει σε βάθος τις πατριαρχίες ως πατριαρχίες για να είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Αλλά το έργο που πρέπει να επιτελέσουμε είναι σαφές: πρέπει να αναδείξουμε την ιστορική διάσταση της πατριαρχίας όχι μόνο με το να εντοπίσουμε τους βασικούς μηχανισμούς της (τόσο εκείνους που προσδιάζουν σε ορισμένες κοινωνίες όσο και εκείνους που αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων κοινωνιών) αλλά και με το να εξετάσουμε πώς κατορθώσε να επιβιώσει και να επιδείξει τέτοια αντοχή στο χρόνο. Στο εγχείρημα αυτό δεν πρέπει να εγκαταλείψουμε τις τρεις ενδολακτικές προσεγγίσεις που περιέγραψα πιο πάνω: τη διερεύνηση της πολυμορφίας των γυναικείων εμπει-

ριών, την εξέταση του φύλου ως πολιτισμικής και ιδεολογικής αντανάκλασης, και την προσπάθεια να κρατούμε συνεχώς ζωντανό το διάλογο με ιστορικούς άλλων ειδικοτήτων. Θα επιθυμούσα όμως οι ιστορικοί των γυναικών να έχουν ως αφετηρία την επίγνωση της ανάγκης να μελετηθεί η πατριαρχία και να επιστρέψουν, στο τέλος, στην ίδια επίγνωση: θα ήθελα το ενδιαφέρον για την ιστορική διάσταση της πατριαρχίας να είναι συνέχεια αφετηρία και στόχος της δουλειάς μας.

Εάν κατορθώσουμε να θέσουμε την πατριαρχία (και τους μηχανισμούς της, τις αλλαγές της, την αντοχή της στο χρόνο) στο επίκεντρο της ιστορίας των γυναικών, η ιστορία που θα γράψουμε δεν θα είναι μόνο φεμινιστική αλλά και καλύτερη. Η ιστορία μας θα είναι περισσότερο αναλυτική και λιγότερο περιγραφική: θα πραγματεύεται ένα από τα σημαντικότερα γενικά προβλήματα κάθε ιστορίας – το πρόβλημα της φύσης, της διατήρησης και της αντοχής στο χρόνο των δομών εξουσίας και θα αποφύγει, αντί να διαιωνίζει, τις απλόδικες αντιλήψεις περί «καλύτερων» ή «χειρότερων» εποχών για τις γυναίκες: θα καταπιαστεί επιτέλους με το επιτακτικό πρόβλημα της διαχρονικά σταθερής (χαμηλής) κοινωνικής θέσης των γυναικών. Καθώς θα επεξεργάζομαστε μια πιο ιστορική προσέγγιση της πατριαρχίας, οι ιστορικοί των γυναικών θα συμβάλλουμε επίσης ουσιαστικά τόσο στο φεμινισμό όσο και στη φεμινιστική επιστήμη. Προοδρίζοντας τη φύση και τα αίτια της καταπίεσης των γυναικών στο παρελθόν, μπορούμε να φωτίσουμε άμεσα φεμινιστικές στρατηγικές για το παρόν. Η ιστορία της εργασίας των γυναικών, για παράδειγμα, δείχνει ότι οι σημερινές φεμινίστριες θα έπρεπε να είναι πολύ επιφυλακτικές για τη μακροπρόθεση αποτελεσματικότητα προγραμμάτων του τύπου «θετικής δράσης» ή «συγκρίσιμης αξίας»: διότι, εάν οι οικονομικοί περιορισμοί συγκαταλέγονται στους ουσιαστικούς στυλβάτες της πατριαρχίας, είναι απίθανο να εξουδετερωθούν από στρατηγικές που δεν χτυπούν ολόκληρο το οικοδόμημα. Εάν γράψουμε την πλήρη ιστορία της πατριαρχίας, μπορούμε επίσης να επιπρεάσουμε άμεσα τη φεμινιστική επιστήμη σε άλλα γνωστικά πεδία: στην ανθρωπολογία, που έχει παίζει ουσιαστικό ρόλο στη διερεύνηση των αιτιών της πατριαρχίας: στην κοινωνική και πολιτική θεωρία, όπου οι σύγχρονες θεωρίες της πατριαρχίας πλέκουν σοβαρά από την απουσία ιστορικού πλαισίου και στη λογοτεχνία, όπου καταγράφικαν και

εξακολουθούν να καταγράφονται τόσες πτυχές της ιδεολογικής δύναμης της πατριαρχίας⁵³.

Σε ελάχιστους ανθρώπους αρέσει να μελετούν την καταπίεση και την υποτέλεια, αλλά κατά τη γνώμη μου η μελέτη της πατριαρχίας είναι εξίσου ουσιώδης για την ιστορία των γυναικών όσο η μελέτη του καπιταλισμού για την εργατική ιστορία ή η μελέτη του πατριωτισμού για την αμερικανική ιστορία. Εξάλλου, η μελέτη της πατριαρχίας υπόκειται την ανανέωση της ιστορίας των γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες. Παρά τις σημαντικές προσόδους της, η ιστορία των γυναικών εξακολουθεί να είναι κάπως περιθωριοποιημένη. Και ενώ επιβάλλεται να υπερβούμε αυτή την περιθωριοποίηση εντάσσοντας την ιστορία των γυναικών στις ιστορίες της τάξης και της φυλής, εξετάζοντας τις χρήσεις του φύλου ως οικουμενικού τρόπου νοηματοδότησης της εξουσίας και αναζητώντας απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτει η καθιερωμένη ιστοριογραφία, πρέπει παράλληλα να δημοσιοποιούμε τη δική μας ιστοριογραφία, η οποία θα επικεντρώνεται γύρω από το καθοριστικής σημασίας ζήτημα της αντοχής της πατριαρχίας. Παρά τη φεμινιστική προέλευσή της, η ιστορία των γυναικών έχει χάσει μεγάλο μέρος του μη ειδικού φεμινιστικού κοινού της στις Ηνωμένες Πολιτείες αν καταπιεστούμε με ένα κεντρικό προβλήματα όλων των φεμινιστριών –τη φύση, τις δομές και την αντοχή της πατριαρχίας– μπορούμε να επανακτήσουμε το ενδιαφέρον τους. Εάν θέσουμε ως κεντρικό θέμα της ιστορίας των γυναικών το κεντρικό ζήτημα του φεμινισμού, θα βρεθούμε να υπηρετούμε όχι μόνο τη λαμπρότερη παράδοση της ιστορίας (γιατί οι μεγαλύτεροι ιστορικοί είχαν πάντοτε ως κινητήρια δύναμη την ηθική και πολιτική δράση), αλλά και τη λαμπρότερη παράδοση του φεμινισμού ο οποίος, από τις απαρχές του με την Κριστίν ντε Πιζάν στον πρώιμο δέκατο πέμπτο αιώνα, στράφηκε στο παρελθόν ως πηγή έμπνευσης για την κατανόηση του παρόντος.

Μετάφραση: ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΣΚΑΒΕΝΙΤΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω πολλούς ανθρώπους (μερικοί από τους οποίους διαφωνησαν έντονα με τις θέσεις μου) για τον κριτικό σχολιασμό αυτού του άρθρου σε διάφορες φάσεις της συγγραφής του: Άννα Κλάρεκ, Σάρα Ντόνις, Τζάνετ Τουάλαντ, Τζάκλιν Χολ, Μπάμπαρα Χάρις, Σίνθια Χέρεν, Νάνσι Χιούιτ, Κλάντια Κουζ, Σούζαν Αϊβαϊν, Ντον Ράιντ, Τζέιν Πένταλ, Άντραλ Ρόουπερ, τα μέλη της ερευνητικής ομάδας της Νότιας Καρολίνας για τις γυναίκες στη μεσαιωνική και νεότερη Ευρώπη, και όσες/ους συμμετείχαν στο πανεπιστημιακό σεμινάριο που έγινε την άνοιξη του 1988 στο Ινστιτούτο Τεχνών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Νότιας Καρολίνας στο Chapel Hill (UNC-CH). Χρυστό επίσης ευγνωμοσύνη στο ακροατήριο που παρακολούθησε τις διαλέξεις μου πάνω σε αυτό το θέμα στο Κολέγιο Mount Holyoke και στο Πανεπιστήμιο της Νότιας Καρολίνας στο Chapel Hill για τις επιπρόσθετες παρατηρήσεις του.
2. Christine de Pizan, *The Book of the City of Ladies*, μετάφραση Earl Jeffrey Richards, Persea Books, Νέα Υόρκη 1987· το παράθεμα είναι από τη σ. 256.
3. Βλ., για παράδειγμα, Brian Harrison – James McMillan, «Some feminist betrayals of women's history», *The Historical Journal* 26 (1983), σ. 375-389. Στο κείμενό μου προσπαθήσα να περιλάβω συχνές αναφορές στις Ηνωμένες Πολιτείες για να υπενθυμίσω στο αναγνώστη κοινό ότι όλη η ανάληψη μου απορρέει από τις αντιλήψεις που διαμόρφωσα βάζει μιας συγκεκριμένης εθνικής εμπειρίας.
4. *Gender and History*, έκδοση αγγλοαμερικανικής συντακτικής ομάδας, και *The Journal of Women's History*, με αποκλειστική έδρα τις Ηνωμένες Πολιτείες.
5. Για μια πρόσφατη συζήτηση μερικών όψεων της «ισχυρής αντίστασης της ιστορίας» στην ιστορία των γυναικών, βλ. Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1988, ιδιαίτερα σ. 15-50 (το παράθεμα από τη σ. 18).
6. Αυτή η πιο αισιόδοξη αποτίμηση της θέσης της ιστορίας των γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες υποστηρίχθηκε, για παράδειγμα, από τη Λουίζ Α. Τίλι στην ανακοίνωσή της με θέμα «Ιστορία των γυναικών, φύλο και κοινωνική ιστορία», που διαβάστηκε στη 13η ετήσια συνάντηση του Ιστορικού Συνδέσμου Κοινωνικών Επιστημών τον Νοέμβριο του 1988. Βλ. Louise A. Tilly, «Gender, women's history», *Social Science History* 13/4 (1989).
7. William L. O'Neill, *Everyone Was Brave: The Rise and Fall of Feminism in America*, Quadrangle Books, Σικάγο 1969, σ. viii. Αυτοί οι ορισμοί της ιστορίας των γυναικών και της φεμινιστικής ιστορίας είναι, βεβαίως, δικοί μου. Για μια

άλλη (πιο περικερκτική) άποψη, βλ. Ellen Carol DuBois κ.ά. (επιμ.), *Feminist Scholarship: Kindling the Groves of Academe*, University of Illinois Press, Ουμπάνα 1987. Οι συγγραφείς αυτού του έργου υποστηρίζουν ότι «ακόμη και οι Ουμπάνα 1987. Οι συγγραφείς αυτού του έργου υποστηρίζουν ότι «ακόμη και οι μέλεις του αφορούν αλλά τις γυναίκες», εφόσον μας λένε κάτι που δεν γνωρίζαμε ήδη, μπορούν να θεωρηθούν φεμινιστικές, εάν εκλάβουμε τον όρο υπό την ευρεία σημασία του», σ. 8 (βλ. σ. 196-198 για μια πιο επεξεργασμένη και πιθανόν πιο περιορισμένη μορφή αυτού του ορισμού).

8. Διάλεξη με θέμα «Η πρόκληση της ιστορίας της γυναικών» που δόθηκε τον Αύγουστο του 1977 και περιλαμβάνεται στο Gerda Lerner, *The Majority Finds its Past: Placing Women in History*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1979, σ. 171.

9. Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1986, σ. 233-235. Η Λέρνερ προτιμά την «υποτέλεια» από την «καταπίεση» διότι η καταπίεση α) περιγράφει ανεπαρκώς την αμοιβαιότητα της πατερναλιστικής κυριαρχίας, β) υπονοεί τη θυματοποίηση των γυναικών, και γ) «υποδηλώνει ότι η υποτέλεια ομιάδα έχει συνείδηση ότι έχει αδικηθεί». Παρότι και εγώ (ύστερα από οκτώ χρόνια αφοσίωσης στον ακαδημαϊκό χώρο) κλίνω μάλλον υπέρ του όρου «υποτέλεια» αντί «καταπίεση», χρησιμοποιώ συνειδητά τον όρο «καταπίεση» σε αυτό το κείμενο διότι, όπως σημειώνει η ίδια η Λέρνερ, η καταπίεση, οριζόμενη ως θυματοποίηση των γυναικών οι οποίες αναγνωρίζουν ότι έχουν αδικηθεί, αποτελεί τμήμα της «ιστορικής εμπειρίας των γυναικών». Εφόσον η υποτέλεια περιγράφει ανεπαρκώς τις εμπειρίες αυτών των γυναικών, και εφόσον δεν είμαστε ακριβώς θέση να υπολογίσουμε την αναλογία καταπίεσης / υποτέλειας στην ιστορία των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, η χρήση του όρου «καταπίεση» από τις ιστορικούς έχει δύο πλεονεκτήματα. Πρώτον, εκφράζει τη συνείδηση των ιστορικών ότι οι εξεταζόμενες έμφυλες σχέσεις είναι σχέσεις καταπίεσης (ασχέτως του βαθμού συνείδησης των ιδίων των υποκειμένων). Δεύτερον, διευρύνει τους εννοιολογικούς ορίστες για την ανάληψη θεμάτων που πολλοί ιστορικοί θα είχαν ίσως την τάση να αγνοήσουν – όπως η κακή πρόθεση εκ μέρους των ανδρών, το γεγονός ότι οι γυναίκες συχνά υπέφεραν, το μίσος μεταξύ των φύλων, και άλλα παρόμοια.

10. Για παράδειγμα, οι καταχωρίσεις των εκδόσεων στο πρόγραμμα για το 240 Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικών Σπουδών (Μάιος 1989) περιλαμβάνουν δεκατέσσερα βιβλία για γυναίκες, από τα οποία τρία είναι εκδόσεις κειμένων γυναικών, τέσσερα είναι βιβλία για μεμονωμένες «γυναίκες εξαιρετικές», και δύο διερευνούν τις γυναίκες στα γραπτά του Τζον Μιλτον.

11. Παρόμοια τάση μη κριτικής περιγραφής διακρίνεται στα περισσότερα πρόσφατα γενικά έργα με θέμα τις γυναίκες στον Μεσαίωνα, όπως: Angela M. Lucas, *Women in the Middle Ages: Religion, Marriage and Letters*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1983; Frances και Joseph Gies, *Women in the Middle Ages*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1978; Margaret Wade Labarge, *A Small Sound of the Trumpet: Women in Medieval Life*, Beacon Press, Βοστώνη 1986. Η πρόσφατη επικριτική

που παραγεται πιο πρτα την καταπίεση των γυναικών δεν έχει αστόσο κάποια συνολική θεωρητική άποψη: Shulamith Shahar, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*, μετάφραση Chaya Galai, Methuen, Λονδίνο 1983.

12. Caroline Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1987.

13. Μερσούρα που στάλθηκε ταχυδρομικά στις μελέτηρες της ιστορίας των γυναικών στις Ηνωμένες Πολιτείες τον Φεβρουάριο του 1988.

14. Στο πρόσφατο έργο του *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1988, ο Peter Novick σημειώνει τόσο για τους/τις ιστορικούς της αποικιοκρατικής ιστορίας όσο και για τις φεμινιστριες ιστορικούς: «Παρότι η εξωτερική τους στροφή συχνά γίνεται έντονα αισθητή, το έργο τους, εκφρασμένο σε επιστημονικό ιδίωμα, και δημοσιευμένο στον επιστημονικό εκδοτικό χώρο, σπάνια έγραφε στο ευρύ κοινό» (σ. 510).

15. Judy Chicago, *The Dinner Party*, Anchor Books, Garden City 1979, ιδίαι- τερα σ. 18.

16. Charlotte Bunch, *Passionate Politics*, St Martin's Press, Νέα Υόρκη 1987.

17. Για παράδειγμα, η συλλογή της Μπεντς περιέχει κάποια ιστορική αναφορά: μια αντομή βινέτα για μια ισπανίδα λαβία του 17ου αιώνα (στο ίδιο, σ. 168-173).

18. Βλ., για παράδειγμα, το τεύχος 14/1 (Ανοιξη 1988) του περ. *Feminist Studies*, που είναι ολόκληρο αφιερωμένο στην αυτοδύση και στις χρήσεις της στη φεμινιστική έρευνα.

19. Για μια χρήση συζήτηση σχετικά με ορισμένες από τις παγίδες της φεμινιστικής επιστήμης που δεν έχει λάβει σοβαρά υπόψη την ιστορική διάσταση, βλ. την κριτική της Karen Offen, «The use and abuse of history», *Women's Review of Books* 6/7 (Απρίλιος 1989), σ. 15-16, για τα βιβλία: Denise Riley, *Am I That Name?*, και Joan Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*.

20. Όπως πρόσφατα έδειξε με σαφήνεια ο Peter Novick στο *That Noble Dream*, πολλοί ιστορικοί στις Ηνωμένες Πολιτείες είχαν (και έχουν) έμφυση ιδέα με την εμφάνιση της αντικειμενικότητας στην ιστορία, και μεγάλο φόβο για τις πηγές πολιτικές εφημερίδες, Ωστόσο, όπως είναι φυσικό, οι ιστορικοί έχουν πολλές πολιτικές, πολλές αντιλήψεις, πολλά διαφορετικά κοινά. Από την άποψη αυτή, ελπίζω ότι μια δυναμική αναβίωση της φεμινιστικής ανάληψης στην ιστορία των γυναικών θα αποτελέσει πρότυπο για την ανα-σύνθεση της ιστορίας ως ηθικού και πολιτικού (αλλά πολυφωνικού) τμήματος της κοινωνίας στις Ηνωμένες Πολιτείες.

21. Linda Gordon, *Heroes of Their Own Lives: The Politics and History of Family Violence, Boston 1880-1960*, Viking, Νέα Υόρκη 1988; Jacqueline Jones,

Labor of Love, Labor of Sorrow: Black Women, Work, and the Family from Slavery to the Present, Basic Books, Νέα Υόρκη 1985.

22. Ο αποκλειστικός χαρακτήρας των τριών παραγόντων «φύλη, τάξη και φύλο» υπονοεί επίσης ότι δεν είναι μόνο θεμελιώδεις αλλά και ισοδύναμοι. Αυτό όμως κάθε άλλο παρά αληθεύει. Βλ., για παράδειγμα, τη διεκδίκηση της Barbara J. Fields ότι η φύλη είναι μια ιστορικά προσδιορισμένη ιδεολογική έννοια στο έργο της «Ideology and race in American history», στο J. Morgan Kousser – James M. McPherson (επιμ.), *Region, Race, and Reconstruction*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1982, σ. 143-177. Εφόσον οι έννοιες «τάξη», «φύλη» και «φύλο» είναι δημιουργήματα της ιστορίας και ανήκουν σε ιστορικά συμπράγματα, δεν μπορεί κανείς αυθαίρετα να θεωρήσει ότι υπεβλέπουν σε οποιαδήποτε άλλες ιστορικά πράγματα και προσδιορίζουν έννοιες όπως η «αξιοκρατική» ή η «εθνότητα». Σε ορισμένες κοινωνίες και περιπτώσεις, ορισμένες έννοιες (και οι αλληλοδιασχετικές τους) θα είναι σημαντικότερες από άλλες. Η Φλάντς υιοθετείται επίσης (σ. 105) ότι «Η τάξη και η φύλη είναι έννοιες διαφορετικής υφής δεν καταλαμβάνουν τον ίδιο αναλυτικό χώρο, και συνεπώς δεν συνιστούν αναλυτικά εμπνευστικά σχήματα η μία για την άλλη». Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Jacqueline Hall που μου υπέδειξε αυτό το έργο.

23. Αυτό το φόρουμ, στο οποίο η Sarah Deutsch και η Nancy Hewitt συζητούν ορισμένες από τις θεωρητικές προκλήσεις που θέτει η μέλη των αλληλοδιαπλεκόμενων φύλης, τάξης και φύλου, έγινε στο Πανεπιστήμιο Duke, στις 20 Ιανουαρίου 1989. Αν και αρχικός στόχος του φόρουμ ήταν να δώσει την ευκαιρία σε φεμινίστριες ιστορικούς της γυναικείας εργασίας να ανταλλάξουν απόψεις με άντρες επιστήμονες εργατικών σπουδών για τη φύλη, την τάξη και το φύλο, κατέληξε – όπως ήταν αναμενόμενο – εν πολλοίς σε εκδήλωση «γυναικείων σπουδών» (με κορίτσιο γυναικείο ακροατήριο και με ελάχιστους ειδικούς εργατικής ιστορίας). Για άλλα παραδείγματα αυτής της ιεραρχικής τάξης μεταξύ μέλητων της εργατικής ιστορίας, βλ. Jürgen Kocka, όπως παρατίθεται η Gisela Bock στο «Women's history and gender history: Aspects of an international debate», *Gender and History* 1 (1989), σ. 19 (εδώ, σ. 411-450), και τα άρθρα της Τζέουν Σκοτ για τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τις γυναικείες ιστορικούς της εργασίας στο *Gender and the Politics of History*, σ. 53-90. Βλ. επίσης τη μεγαλύτερη έμφαση στη φύλη στο bell hooks, *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*, South End Press, Βοστώνη 1981.

24. Ο κίνδυνος ένταξης ως δεύτερης κατηγορίας πεδίο είναι εξαιρετικά υψηλός γιατί όταν αποπειράνται να χτίσουν τέτοιες γέφυρες, οι ιστορικοί των γυναικών μεμονωμένων σε δύο μέτωπα. Πρώτον, οι ιστορικοί των γυναικών είναι συνήθως, παρ'όλα, πιο ευαίσθητοι σε ζητήματα φύλης και τάξης από όσο οι μέλητες της εργατικής ή αφοραμερικανικής ιστορίας σε ζητήματα φύλου. Ομοσπονδιστές, καμιά ομάδα δεν είναι εντέλως απαλλαγμένη προκαταλήψεων. Δεύτερον, η εργατική ιστορία και, σε μικρότερο βαθμό, η αφοραμερικανική ιστορία μπορούν να

αντλούν από παλαιότερες, πιο γενικά αποδεκτές και πιο επεξεργασμένες θεωρητικές παραδόσεις από ό,τι η ιστορία των γυναικών.

25. Πρόσφατα, η Γκιέλα Μροκ αμφισβήτησε τη βιολογική βάση αυτής της διάκρισης. Βλ. το έργο της «Women's history and gender history», *ό.π.*, σ. 15.

26. J. Scott, *Gender and the Politics of History*.

27. Στο σημείο αυτό, είναι εμφανές ότι διαφωνώ με τη θέση της Σκοτ ότι η «εμπειρία» μπορεί να αναχθεί σε κάτι που «οργανώνεται στο επίθετο του λόγου» μέσα από «παιχνίδια εξουσίας και γνώσης». Βλ. *Gender and the Politics of History*, σ. 5.

28. Για μια πληρέστερη κριτική του τρόπου με τον οποίο η Σκοτ προσεγγίζει τη μέλητη του φύλου, βλ. τη βιβλιοκριτική της Claudia Koonz, «Post Scripts», *Women's Review of Books* 6/4 (Ιανουάριος 1989), σ. 19-20.

29. L. Tilly, «Women's history, gender and social history».

30. Βλ. ιδίαιτερα το έργο της Joan Kelly «The social relations of the sexes: Methodological implications of women's history» που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1976 και ανατυπώθηκε στο *Women, History and Theory*, University of Chicago Press, Σικάγο 1984, σ. 1-18 (εδώ, σ. 121-147).

31. Mary Ritter Beard, *Women as a Force in History*, 1946, ανατύπωση: Collier Books, Νέα Υόρκη 1971 (το παράθεμα από τη σ. 163).

32. Βλ., για παράδειγμα, Elizabeth Fox-Genovese, «Placing women's history in history», *New Left Review* 133 (1982), σ. 5-29, ιδίαιτερα 7 και 22-23. Gayle Rubin, «The traffic in women: Notes in the 'political economy' of sex» στο Rayna Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1975, σ. 157-210. Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, ιδίαιτερα σ. 33-34 (βλ. εδώ, σ. 290-292) και Sheila Rowbotham, «The trouble with 'patriarchy'», 1979, περιλαμβάνεται στο Raphael Samuel (επιμ.), *People's History and Socialist Theory*, Routledge, Kegan and Paul, Λονδίνο 1981, σ. 364-369. Πολλοί από αυτούς τους ορισμούς της πατριαρχίας προέκυψαν από συζητήσεις γύρω από τη φύση της σχέσης μεταξύ φεμινισμού αφενός και μαρξισμού ή/και σοσιαλισμού αφετέρου. Δεν μπορεί να υπεισέλθω σε αυτή τη συζήτηση εδώ για τους σκοπούς αυτής της εργασίας μου, πρωτεύον σημείο είναι ο τρόπος με τον οποίο διάφοροι μέλητες όρισαν ή διεκδίκησαν τον όρο «πατριαρχία». Για μια χρήσιμη περιληπτική οπτική των όψεων της διαμάχης, βλ. Sylvia Walby, *Patriarchy at Work*, Polity Press, Κέμπριτζ 1986, σ. 5-49. Για μια λαμπρή ανάλυση σύνθεσης, βλ. Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*, Rutgers University Press, Νιού Μπράνζγουικ 1983.

33. Linda Gordon, *Heroes of Their Own Lives*, σ. vi. Το *Oxford English Dictionary* ορίζει την πατριαρχία ως «διοίκηση από τον πατέρα ή μεγαλύτερο άρρενα της οικογένειας» (ορισμός που περιέργως παραμένει αναλλοίωτος στη νέα

δείτερη έκδοσή). Για τις επισημολογίες της Gerda Lerner όσον αφορά τον στυλό αυτό οργιάζει βλ. *Creation of Patriarchy*, σ. 238-239.

34. Adrienne Rich, *Of Woman Born*, 1976, βρετανική έκδοση: Virago, Λονδίνο 1977, σ. 57 (*Γέννημα γυναίκας: Η μητρότητα σαν εμπειρία και θεώρος*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1983).

35. Σε αντίθεση με τους περισσότερους εναλλακτικούς ορισμούς που προτείνονται, ο όρος «πατριарχία» έχει το πλεονέκτημα των δόκιμων επιθετικών και επιρηματικών τύπων.

36. Zillah Eisenstein, *The Radical Future of Liberal Feminism*, Longman, Νέα Υόρκη 1981, σ. 21.

37. Βλ. Rosalind Coward, *Patriarchal Precedents: Sexuality and Social Relations*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1983, σ. 272, και πάλι στη σ. 273: S. Rowbotham, «The trouble with 'patriarchy'», σ. 366: Sally Alexander – Barbara Taylor, «In defence of 'patriarchy'», 1979, αναδημοσίευση στο Raphael Samuel, *People's History and Socialist Theory*, σ. 370-373, το παράθεμα στη σ. 372.

38. Βλ., για παράδειγμα, τις κατηγορίες ότι ιδιαίτερα συχνό λάθος των φεμινιστών ιστορικών είναι οι ιστορικοί αναχρονισμοί, στο B. Harrison – J. Mc-Millan, «Some feminist betraysals». Γι' αυτή την κατηγορία κατά της πατριарχίας, βλ. S. Rowbotham, «The trouble with 'patriarchy'», και τις ανταντήσεις των S. Alexander και B. Taylor, «In defence of 'patriarchy'».

39. Η υποτιθέμενη στενότητα του όρου «πατριарχία» είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο τον απορρίπτει η Elizabeth Fox-Genovese. Οι περισσότερες θεωρητικοί της πατριарχίας επιμένουν, ωστόσο, ότι τα στοιχεία καταπίεσης που στήνονται στο φόντο αναγκαστικά αλληλοδιαπλέκονται με άλλα στοιχεία βλ., για παράδειγμα, Sylvia Walby, *Patriarchy at Work*, και Zillah Eisenstein, *The Radical Future of Liberal Feminism*.

40. Frederick Engels, *The Origins of the Family, Private Property and the State*, επιμ. Eleanor Leacock, International Publishers, Νέα Υόρκη 1972: Johann J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, Kraus & Hofman, Στουτγάρδη 1861: Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*.

41. Το 1975, η Γκέρντα Λέρνερ διατύπωνε την έντασή ότι «Τέτοιες έρευνες αδυνατούν να αναδείξουν τον θετικό και ουσιώδη τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες λειτούργησαν στην ιστορία» G. Lerner, *The Majority Finds its Past*, σ. 147. Η Κάρολ Σμιθ-Ρόζεμπουργκ σημείωσε το 1980 την αλήθεια που είχε ότι «η ανδροκρατική έμφυση στην καταπίεση των γυναικών από τους άνδρες με έχει μετατρέψει σε ιστορικό των ανδρών». Βλ. Carroll Smith-Rosenberg «Politics and culture in women's history: A symposium», *Feminist Studies* 6 (1980), σ. 61.

42. Για ορισμένα παράδειγματα αυτής της τάσης να υπερεκτιμάται η ενεργός δράση των γυναικών στο παρελθόν, βλ. David Nicholas, *The Domestic Life of a Medieval City: Women, Children and the Family in Fourteenth-Century Ghent*,

University of Nebraska Press, Λίνκολν 1985: Patricia H. Labalme (επιμ.), *Beyond Their Sex: Learned Women of the European Past*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1984 και Carroll Smith-Rosenberg, «The female world of love and ritual: Relations between women in nineteenth-century America», *Signs* 1 (Φθινόπωρο 1975), σ. 1-29. Ας σημειώσουμε ωστόσο ότι η Σμιθ-Ρόζεμπουργκ έχει διαχωρίσει τη θέση της από πολλές μέετες γύρω από τον «πολιτικό των γυναικών» που στήθηκαν στο σηματοδότη του άρθρου της (βλ. τη σχετική συζήτηση στην οποία συμμετέχουν οι Κ. Σμιθ-Ρόζεμπουργκ και άλλες στο «Politics and culture in women's history»).

43. Margaret J.M. Ezell, *The Patriarch's Wife: Literary Evidence and the History of the Family*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1988, σ. 163.

44. Βλ., για παράδειγμα, την ενδιαφέρουσα συζήτηση της Anna Clark γύρω από την εμφάνιση μιας ιδεολογίας που συνέδεε τον αυξημένο κίνδυνο βιασμού με την κυκλοφορία σε δημόσιους χώρους, στο *Women's Silence, Men's Violence: Sexual Assault in England 1770-1845*, Pandora, Λονδίνο 1987.

45. Η Sylvia Walby ίσως έχει δίκιο όταν υποστηρίζει ότι «η πατριарχία δεν είναι ποτέ το μόνο σύστημα σε μια κοινωνία αλλά πάντοτε συναβρόνεται με κάποιο άλλο, όπως ο καπιταλισμός». Ωστόσο, ο ισχυρισμός της μπορεί να ενισχυθεί μόνο μέσω της ιστορικής και συγκριτικής μελέτης των πατριарχιών. Βλ. Sylvia Walby, *Patriarchy at Work*, σ. 50.

46. Eva C. Keuls, *The Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Athens*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1985: Judith M. Bennett, *Women in the Medieval English Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1987: Gay Gullickson, *Spinners and Weavers of Aulfray: Rural Industry and the Sexual Division of Labor in a French Village, 1750-1850*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1986: Stephanie Urdang, *Fighting Two Colonialisms: Women in Guinea-Bissau*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1979: Mary P. Ryan, *Cradle of the Middle Class: The Family in Oneida County, New York 1790-1865*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1981.

47. Η καλύτερη μέετη για τις γυναίκες την εποχή της Μεταρρύθμισης παράμενει της Natalie Z. Davis, «City women and religious change» στο *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1975, σ. 65-95. Βλ. και το βιβλίο της Lyndal Roper, *The Holy Household: Religion, Morals and Order in Reformation Augsburg*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989. Για τις γυναίκες στους δύο παγκόσμιους πολέμους, βλ. ιδιαίτερα Gail Braybon, *Women Workers in the First World War*, Croom Helm, Λονδίνο 1981: Penny Sumner, *Women Workers in the Second World War: Production and Patriarchy in Conflict*, Croom Helm, Λονδίνο 1984 και Margaret Randolph Higgonet κ.ά. (επιμ.), *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν 1987.